

„Budapest! Itt éltem én!”

Kosztolányi Dezső
Pesten és Budán...

ZEKE GYULA

Akiterjedt Kosztolányi irodalom tanúsága szerint¹ senki nem vizsgálta eddig a modern magyar irodalom egyik legnagyobb alakjának viszonyát élete fő városához, Budapesthez. Meglehet, nem olyan jellegű irodalomtörténeti adósságról, oktanulni figyelemre nem méltatott lehetőségről van szó, amely módosítani volna képes a róla kialakult értékelést. Kosztolányi Dezső mint költő és főként mint prózaíró az újabb irodalmi modernség 1980-as évek eleji áttörése óta (ismét) az őt megillető helyre került a magyar irodalmi köztudatban. Nem mindenki olvassa és szereti egyformán, de nincsen mérvadó alakja a mai magyar szellemi életnek, aki írói jelentőségét vitatná.² Jelen vállalkozás során erre az írott és íratlan szakmai és befogadói közmegegyezésre támaszkodom. A Kosztolányival kapcsolatos adósságunk nem elsősorban irodalmi természetű. Nem az irodalomtörténetnek van nagy szüksége Budapest Kosztolányijára, hanem a város mai önképéből hiányzik egyik legodaadóbb, legszenvedélyesebb írójának őt illető szellemi része. E válogatással ezt a mulasztást igyekeztem pótolni.

- ¹ A Kosztolányit illető bőséges kortársi és utólagos irodalomban egy olyan írásra sem leltem – függetlenül annak műfajától –, amelyik a Budapestre költözés életrajzi tényének esetleges említésén túl fölvetette volna az író és művei Budapesthez való viszonyának kérdését.
- ² Az egyetlen kivételnek Heller Ágnes tekinthető. E pillanatban lesújtó 1957-es kötetét kell az utolsó megszólalásnak tekintetnünk, még ha elképzelhetetlennek tartjuk is, hogy Kosztolányit illető gondolatai és ítéletei időközben ne változtak volna meg jelentősen. „Az erkölcsi nihilizmus

Az életmű budapesti vonatkozású szövegeinek egybegyűjtésével fel- és meg kívánom mutatni, hogy a Budapestre nagyobb prózáiban és a novelláiban figyelmet nemigen fordító Kosztolányi nemcsak ismert verseiben szólította meg a várost, de páratlanul gazdag hírlapi publicisztikájában mindenestől együtt is élt, együtt lüktetett vele. Bizonyítani igyekszem, hogy e teljes egészében föl még mindig nem tárt szövegtest a várostörténet művelői számára is szellemi leletekben gazdag vidék, ahová érdemes ellátogatni.

részekre szabdalta epikáját, tartalmatlanságra kárhoztatta lírájának *egy részét*, szélforgácsolta tehetségét” – summázta a még 1955-ben megírt könyve mondandóját. (*Az erkölcsi normák felbomlása. Etikai kérdések Kosztolányi Dezső munkásságában.* Budapest, 1957, Kossuth Könyvkiadó, 142. old.)

- 3 Mint oly sok minden Kosztolányi körül, ez is Réz Pál érdeme. *Tükörben. Kosztolányi Dezső.* Összeállította: ~. Budapest, 1993, Századvég, 393–399. old. Rónay László monográfiájának (*Kosztolányi Dezső.* Budapest, 1977, Gondolat) „Életrajzi adatok”-ját (299–301. old.) említhetjük még.
- 4 Harmos Ilona megmenekülésüket követően 1945 február végén jutott vissza először a romokhoz. „A ház elpusztult. (...) Bemászok a romhalmazon keresztül (...) Az uram íróasztalának egyik fiókja hiányzik, kézíratszekrényének az oldala. A fal mellett a könyvespolcokon ott sorakoznak a könyvek, csaknem teljes számban. Az egyetlen, ami senkinek se kellett. A képeket csaknem mind elvitték. Szakértő tehette, néhány névtelen és gyengébb művész képét otthagya s a sérülteket is. Levelek, fényképek, kéziratok összeviszsa áradata a ferdén lesüllyedt padlókon. Anyi erőm sincs, hogy lehajoljak s fölvegyek belőlük akár egyet is.” (Kosztolányi Dezsőné: *Tűzes cipőben.* Budapest, 1948, Káldor György Könyvkiadóvállalat, 168. old.) Ő maga nem írt többet róla, ám nem ez az utolsó

Az említett Kosztolányi-irodalom bővelkedik ugyan analitikus szövegekben, ám máig nincs Kosztolányi-életrajzunk. Az életút legfontosabb tényei után kutatva mindössze egy kisebb igényű életmű-kronológiára támaszkodhatunk.³ Miután Kosztolányi minden bizonnyal igen gazdag kéziratot hagyatékának döntő része a költő Logodi utcai házáért 1944-es bombatalat során elpusztult⁴, a további feltárás fő forrása már mindörökre Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona férjéről szóló – felbecsülhetetlen értékű és kitűnő – visszaemlékezése⁵ és Kosztolányi kiterjedt levele-

híradás Kosztolányi felbecsülhetetlen értékű könyvtáráról és a kézírathagyatékról. Sáfrán György 1978-ban tette közzé becses kutatási segédletét. (*Kosztolányi Dezső hagyatéka. Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona hagyatéka. Hítel Dénes gyűjteménye.* Budapest, 1978, MTA, 177 old.) Ennek bevezetőjéből megtudjuk, hogy nem veszték oda mind „a Tabor utcai ház romjaiból kimentett maradványok, töredékek. A borítékokra, palliumokra [Kosztolányi] ráírta jellegzetes zöld tintájával: »Édesapám levelei« – »Írói levelek« (utána betűrendben felsorolta a neveket). Az összegyűrt lapokat kisímtottuk, a tépetteket ragasztottuk, néha még malterhulladék is akadt közöttük. A Kosztolányi-hagyaték maradványait özvegye és fia mentette ki a romok közül (...) A hagyaték a költő özvegyének halála után került Kosztolányi Ádámtól az MTA Kézirattárába.” (7. old.) Ám igen valószínű, hogy nem mindenestől. Karinthy Ferencről származik az a – hozzám Réz Pál közlése révén eljutott –, híresztelés, mely szerint a csak 1980-ban elhunyt, idegbeteg és alkoholista Kosztolányi Ádám gyakorta fizetett különféle kocsmáiban apja kézírataival. Tán ez lehet a magyarázata, hogy aukciókon még ma is felbukkan egy-egy belőlük.

- 5 Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső.* Budapest, 1990 [1938], Holnap Kiadó, 306 old. (A továbbiakban: *KÉ*)

zésének fennmaradt része⁶ lesz. Ezt egészíthetik ki a kortársak róla (is) szóló visszaemlékezései.

Kosztolányi Dezső ötvenegy és fél évet élt. E bő fél évszázad jó háromötödét, alkotói életidejének szinte teljes tartamát Budapesten élte le. Beutazta ugyan a fél világot, ám külföldi útjai sosem szakították meg észlelhetően ittléte folytonosságát.⁷ Erről leginkább épp a publicisztikája tanúskodik. Tizenkilenc éves korától, 1904-től élete végéig hetente írta és publikálta cikkeit, mindvégig ez volt megélhetése alapja. Először, de korántsem utoljára fordulunk az író-feleség emlékiratához: „Rendszerint kora reggel indultunk útnak, s ő ilyenkor még egész éjszaka dolgozott, gépbe diktált. Szabadsághónapjára ellátta az újságot leközlendő anyaggal. (...) Útközben is folyton-folyvást írt, jegyzett, jegyeztetett velem is.”⁸ S ugyanígy később, már a betegség és a halál árnyékában: „Dide dolgozik. Közben is mindig dolgozik, a lapnak pontosan szállítja az anyagot, és én is dolgozom, riportok után járok, figyelem a pesti utcát. Rajtunk kettőnkön a kötelességteljesítés átka ül.”⁹ A két idézetben nem véletlenül szerepelnek a

Harmos Ilona önzetlen munkatársi, s olykor társszerzői szerepét is jelző tárgyilagosan szerény mondatok. Nem csupán férje említett életrajza okán tartozunk neki köszönettel. Kosztolányit is érintő utalásai miatt ugyanilyen fontosak számunkra itt a közeli barátról, Karinthy Frigyesről írott későbbi kötete¹⁰, valamint a jelentős kortársakról és feleségeikről papírra vetett további sorai is.¹¹

Kosztolányi lakásai

Budapesten élt és írt tehát Kosztolányi Dezső, de azon belül hol? Melyik kerületben, mely utcákban és mikor? Cseppet sem érdektelen életrajzi kérdés, amelyet tisztáznunk szükséges. Nem csupán azért, mert a lehetséges pontossággal még senki nem tette meg, de főként a nagyvárosban belüli lakóhely megválasztásának beszédes indítékai és következményei okán. Indulásképp ismét Harmos Ilonához fordulunk. Mindjárt az első Budapesten töltött félév, az 1903-as őszi kapcsán írja: „A Józsefvárosban lakik. Alig mozdul ki onnan. Ezt a városrészt érzi leginkább ismerősnek,

6 Kosztolányi Dezső: *Levelek – Naplók*. Egybegyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Réz Pál. Budapest, 1996, Századvég, 1129 old. A továbbiakban: *LN*. A kötet – jóllehet új kiadó gondozásában, más formátumban és tipográfiával jelent meg – gyakorlatilag a Réz Pál szerkesztette életműsorozat utolsó, huszonötödik darabjának tekinthető. Külön elismerést érdemel páratlanul gazdag és alapos jegyzetanyaga.

7 A leghosszabb időtartamú út az 1903–1904-es bécsi egyetemi évre esett. A két szemeszter császárvárosban töltött hónapjait Kosztolányi

azonban – amint azt a kérdéses időszak leveleinek keltezése is bizonyítja – több kisebb itthoni úttal is megszakította.

8 *KÉ*, 214. old.

9 *KÉ*, 263. old.

10 Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Karinthyról*. Budapest, 2004, Noran, 253. old.

11 Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék*. Összeállította, a szövegeket gondozta és a jegyzeteket írta Borgos Anna. Budapest, 2003, Noran, 446 old.

Scheibel Károly „MEDICUS” kávéháza.
Budapest VIII. Üllői-u. 30. Telefon 54—73.

Ilyennek láthatta Kosztolányi a kávéházat
1909-ben
Szántó András gyűjteménye

„...az egykori Medikus kávéház
felett...”

leginkább »hazainak«.¹² Közlését, amely nyilván Kosztolányitól származik, nem csupán ellenőrizhetjük, de címekkel tölthetjük meg. A szerzteágazó levelezést folytató Kosztolányi ugyanis a mindig hőn várt válaszevél megszületése és megérkezése érdekében levelei végén jobbára akkurátus pontossággal feltüntette a mindenkori címét, így kellett tennie már csak a gyakori költözések miatt is. Sajnos az első őszön keletkezett levelek még címtelenek, mindössze ennyit tudunk meg az egyik Csáth Gézának írott levélből: „Budapestben egy diákszobában írok neked...”¹³ Az első cím a Babits Mihálynak írott 1904. április 13-i levél végén jelenik meg: Kosztolányi a Ferenc körút 44. számú ház harmadik emeletén lakott ekkor, a 6-os számú lakásban. Nem ez volt az első helye a fővárosban,

¹² KÉ, 98. old.

¹³ LN, 18. old.

vándorlása innentől mindenesetre meglehetősen pontossággal nyomon követhető. A címeket az egyszerűség kedvéért csak az első megjelenés dátumával jelzem. Kosztolányi a kerületet általában nem jelölte, azt a pontosabb tájékozódás kedvéért magam tüntettem fel:

1905. november 2. – IX., Ferenc körút 42.
III. e. 23.
1906. május 6. – VIII., Üllői út 70. III. e. 39.
1906. június 24. – VIII., Baross u. 52.
1906. október 6-7. – VI., Dessewffy u. 22.
II. e. 9.
1907. október 14. – VIII., Baross u. 4. II. e.
12.
1909. január 25. – IX., Üllői út 30. III. e. 17.
1909. október – VIII., József körút 71. II. e.
34.

Az Üllői út 30-as számú ház, amelynek harmadik emeletén Kosztolányi Dezső 1909 eleje és októbere közt lakott 2008

Sebestyén László felvétele

„...vándorlása... meglehetősen pontossággal nyomon követhető.”

1909. november 17. – IX., Ferenc körút 32. III. e. 4.
 1910. szeptember 27. – VIII., Német u. 25. I. e. 7.
 1911. május 30. – VIII., József körút 14. III. e. 6.
 1912. július 23. – V., Újpest rakpart 6/a. III. e. 19.
 1912. szeptember [vége] – I., Fehérvári [ma: Bartók Béla] út 15/a. V. e. 12.
 1916. november 11. – I., Tábor u. 12.

A lista bizonyára nem teljes, s nem jelöli pontosan a költözések dátumát. Mégis előbbre jutunk általa, hiszen emléktábla – pontosabban: szobor és szöveg – csak Kosztolányi lebombázott családi háza közelében áll. Nos, ami a Józsefvárost illeti, Harnos Ilona közlése hiteles. Igaz, hogy több ferencvárosi címet is látunk, a két kerület várostörténeti összetartozása azonban jelentéktelenné teszi e tényt. Figyelemre méltónak tűnik viszont a terézvárosi kitérő, tán kideríthető lesz, meddig is tartott pontosan. Látjuk azután, hogy a Budára való átvonulást megelőzte még néhány hónap az Újlipótvárosban, a közép-ső, épp csak megépült Palatinus házban. E lépését már a Harnos Ilonával való kapcsolat váltja ki, a házasság előtti részleges együttélésük első színhelye ez. „Kosztolányi éves lakást vett magának, az Újpesti rakpart 6/B alatt, bútorokat rendelt, két szobabútor. A hálószoba sárga, a dolgozó sötétvörös. Zsöllyéket csináltat, asztalossal, kárpitossal tárgyal. Segíték neki” –

tudósít az új helyzetről Harnos Ilona, aki a szabadságát mindenáron őrizni óhajtó költőtől akkoriban kapta a Görög Ilona művésznevet, amelyen utóbb a novellái és más írásai megjelentek. S így folytatja: „Első lakásában nem sokáig marad. Ősz van, s a szép lakás hideg, huzatos. A Szent Imre Kollégium bérházában, a Fehérvári út 15-ben, a mai Horthy Miklós úton, ugyanott, ahol az *Élet* szerkesztősége van, kap olcsó, négyszobás, gőzfűtéses lakást az ötödik emeleten. Két szobát berendezünk, kettő üresen marad, egészen üresen. Konyhabútorra nincs. Takarítónőt fogad, ő maga veszi fel. A takarítónő az első héten gyermeket hoz a világra. Dide semmit se vett észre, amikor felfogadta. Sokat vagyok nála, de a házmesterek, takarítónők mogorván néznek rám. A helyzet fonáksága egyre jobban megmutatkozik.”¹⁴ E változás igen jelentős Kosztolányi életében. Végleg elbúcsúzott a Józsefvárostól, el a bérelt (diák)szobák világától, s ráadásul valami olyasmivel próbálkozik, ami a századelő utóbb liberálisnak tűnő konvencióit is mélyen sérti, élettársi kapcsolatban él együtt egy nővel. Nyoma mégsem maradt a levelezésben. A lépés még láthatólag nem kapcsolódott össze ízlésében és gondolkodásában a budaiság etoszával. Fel sem igen merülhetett ez, hiszen a Lágymányosnak az a – városrész mai méreteihez képest kicsiny – belső éke, ahol élt, épp csak a múlt századfordulón épült ki, bérpalotái Pest levegőjét árasztották.

¹⁴ KÉ, 165–166. old.

A Tábor utcai ház

A nevezetes Tábor utcai házvásárlást – melynek Harmos Ilona visszaemlékezésében „Házat veszünk” címmel önálló fejezetet szentelt – az immár törvényesen is egybekelt, s Kosztolányi Ádám 1915. április 18-i megszületésével háromtagúvá vált család igényei kényszerítették ki. „A Fehérvári úti lakás tűrhetetlennek bizonyul. Fürdőszobánk nincs. Vásárolok ugyan kádat, és beállítom a négy szoba egyikébe, de víz nincs. A cselédviszonyok egyre rosszabbodnak. Az uram elindul lakást keresni. (...) Naphosszat járja a várost, végül csodálatosképpen egész közelben, a Tábor utca sarkán, rábukkan egy ócska kis házra, picike, zordon kert közepén. Egy barátunk, amikor először meglátogatott bennünket, azt kérdezte, honnan szellőztetjük a kertet. Ebben a házban van egy kiadó négyszobás lakáska, de sem villany, se gáz, de még csengő vagy keményfa padló se. (...) Kibéreljük, beköltöztünk a lakásba, bevezetjük a villanyt, gázt, csengőt csináltatunk, keményfa padlót veretünk” A háziúr, az új bérlők beruházásai és lelkesedése láttán jó érzéssel megszimatozva a nagy pénz lehetőségét, kényszerhelyzet elé állítja őket: vagy megveszik 55 000 koronáért, egy összegben, készpénzért a házat, vagy menniük kell. „Nekünk két-háromszáz korona minden vagyonunk. – Meg fogjuk venni a házat – jelenti ki határozottan az uram. – Légy nyugodt, amit én akarok, az meg is lesz – mondja.”¹⁵ Két bank nagyobb összegű köl-

csőne és a szerkesztő- író barát, báró Hatvany Lajos (Laci) kezességvállalása révén lesz így Kosztolányi Dezsőé a ház. Hogy milyen jellegű fordulat ez az életében, azt a kényszervásárlás előtti levelei is bizonyítják. Még csak készülődik a költözéshez, de 1916. május 27-én már megemlíti a kiadó-jának, Tevan Andornak írott levelében: „a jövő héten új lakásomba költözünk. Új címem: Budapest I. Logodi utca 1. földszint.”¹⁶ (Egyazon házról van szó, Kosztolányi is hol az egyik, hol a másik címen emlegeti.) Alig három héttel később, június 16-án pedig így örvendezik a gyermekkori barátának, Csáth Gézának írt levelében: „Kedves Józsi, [Kosztolányi zseniális unokaöccsét Brenner Józsefnek hívták, ismertebb neve felvett művésznév – Z. Gy.] nagyon megörültem levelednek. Azonnal válaszolok rá. Meg kell jegyeznem, két napig kalandozott, míg hozzám ért, mert már nem lakunk régi lakásunkban. Egy földszintes, kedves, vidéki-színű és ízű lakásba költöztünk, a Logodi utcába. (I. Logodi utca 1.) Van nagy-nagy üvegezett verandánk, mely – miért? – mindenkit a gyermekkorára emlékeztet, van kapukulcsom, van bodzafás kertem, vagy egy rejtékajtó, melyen egyenesen a Várba lehet jutni. Kevés ily stílusos, írófélnék való lakás van itt, ezen a nem szép Budapesten. Most a kisfiam, aki már 15 hónapos, künn szaladgál a verandán.”¹⁷

A házról kép nem maradt fenn, belsőjéről is csak annyi, amennyi a vendégség- és a portréfelvételek mögött látszik. Becsesek így az interjút készítő barát, Somlyó Zoltán

¹⁵ KÉ, 181–182. old.

¹⁶ LN, 371. old.

¹⁷ LN, 374. old.

1927-es bevezető szavai: „Tábor utca 12. Ódon külsejű budai ház, két frontra. Innen, a Tábor utcáról földszintes, csukott üvegerandás, túlhan a Logodi utcáról egyemeletes sarokház. Körös-körül kőalapú fakerítésbe, amelyen belül két kis udvar. A zöld fakerítésbe vágott kis vasajtó bal oldalán megnyomom a csengőt, ebben a pillanatban ugatni kezd a Hattyú; ahogy a cseléd kijön, hogy bebocsásson – telefonon már előre bejelentettem látogatásomat –, ahogy lépése megcsoszsanik a frissen elhintett fehér kavicsra, a Hattyú tüstént elhallgat és visszabú cementházába. Ahogy megindulok a veranda felé, balról kis rondó, teli nefelejccsel. Egy kis nefelejcs-sziget. Mint ahogy maga ez a kis ház is egy sziget: a mai magyar irodalom egyik szigete. Ez a Kosztolányi Dezsőék háza. Benn, a negyedik szobában vagyunk. Ez a csendes, patriarkális Logodi utcára néz két ablakkal. A szoba négy fala rogyásig megtöltve, fel a plafonig könyvekkel. (...) Régi rézkarcokon látni ilyen könyvtárszobát, amely ennyire igazán az. A polcok alatt a meztelen parketten is még könyvek, és folyóiratok, és újságkivágások; könyvek, könyvek, könyvek.”¹⁸ Íme ennyi maradt ránk Kosztolányi Dezső otthonából. No és az itt, kötetünk végén is olvasható *Hajnali részegség* második szakának ismerős sorai.

Az első pesti látogatástól a megtelepedésig

Mielőtt e kötet anyagának ismertetésébe, felépítésének indoklásába foglalnánk, szükséges elidőznünk az első idők városélményénél, annál is inkább, mert arról Kosztolányi tollából született írás – pillantsanak csak a szövegek keletkezési dátumára! – csak elvétve tanúskodik. Ha a *Bácskai Hírlapban* 1905 elején megjelent fontos, ám csupán néhány elragadtatott sortól (*Heti levél*) s az 1906 júniusi *Nyár* című szövegtől eltekintünk, csak az *Üllői úti fák* és még néhány kevésbé ismert vers (*Budapest; Budai idill; A nagy bérházba történt valami*) maradnak. A város életét az immár egyre nevesebb költő és hírlapíró csak az 1909-es évtől kezdte cikkeiben nyomon követni, s illetve folyamatos figyelemmel. Fontos tehát megvizsgálunk, mi nyoma maradt az első élményeknek, s a jórészt Budapesten leélt induló éveknek.

Kosztolányi Dezső gyermekként, tizenegy éves korában látta először a fővárost. „Az ezredéves kiállításra felhozzák szülei Budapestre. Akkor ül először vasúton. Csukott, egylovas kocsiban hajtatnak végig a Lánchídon, s ő rémülten sikoltozni kezd, ki akar ugrani a kocsiból. Attól fél, hogy a zárt kocsival együtt belezuhanak a

¹⁸ Somlyó Zoltán: Négy szemközt Kosztolányi Dezsővel. *Literatúra*, 1927, szeptember, 307. old.; In: *Tükörben...*, 177. old.

Dunába.”¹⁹ Harnos Ilona nem véletlenül említi az esetet férje pszichotikus félelmei közt. A zuhanási félelem csupán egyik a sok közül, melyek mind a kozmikus érzékenységgel megvert (és megáldott) gyermek lelkében növekedtek férfikorára nagyhatalmú rémmé. S tudja azt is – a családi legendárium egyik állandó története ez, amelynek számunkra várostörténeti értéke is van –, hogy az élete a sok ezer véletlen mellett egy ilyen zuhanáson is múlt. „...édesapja egyetemi hallgató korában, egy húsvéti kirándulásról hazamenet, három rokon fiatal lányt, anyjukkal együtt Ferenc József rakparti lakásukig kísért, föl a harmadik emeletre. A hölgyek már fölé-

A fiatal Kosztolányi
1906 körül
Üzenet (Szabadka), 1975, 2–3. szám,
a 84–85. old. között

*„Egy évtized előtt... láttam először
felbukkanni az egészen ifjú
Kosztolányi poétafejét.”*

¹⁹ *KÉ*, 26. old.

tek a legfelső lépcsőfokra, a fiatal Kosztolányi Árpád két lépcsőfokkal hátrább maradt. Ebben a pillanatban a lépcső, amelyre lépett, leszakadt alatta, ő zuhanni kezdett, az összedőlt lépcsőzettel emeletről emeletre bukdácsolt, s pár pillanat múlva véresen esett egy földszinti kamrába a befőttes üvegek közé. Súlyosan megsebesült, zúzódásainak nyomát egész életében viselte a combján, a mellén...²⁰

További kisebb fővárosi utaktól és átutazásoktól eltekintve budapesti élete tizennyolc és fél évesen veszi kezdetét, a már említett 1903-as őszi szemeszterrel. „Anyika felkíséri a fiát szeptember első napjaiban. [A] Vámház körút 3. alatt bérel bútorozott szobát a számára, de csak egyetlen éjszakán maradhatnak itt, a szoba hemzseg a poloskától. Most a Sándor utcában, egy háromemeletes, sárga ház második udvarában vált sötét, földszintes szobát a fiának. Az udvar, a kis szoba elhelyezése emlékeztet a szabadkai hátulsó ház udvarára, gyermekszobájára. A Fehér Ló vidékies éttermében ebédel. Anyika egy hónapra előre kifizeti itt egyetemista fiának a kosztot.”²¹ Kosztolányi szeptember 9-én a következő levelet küldi édesanyja után: „Édes jó Anyám! Míg te a szabadkai személyvonaton hazafelé robogtál, addig a Kerepesi [1907, a fejedelem földi maradványainak hazahozatala és újratemetése óta: Rákóczi – Z. Gy.] úton haladt egy bús fiatalember. Szemét könnyek borították el, és kalapját jól a szemébe húzta, hogy ne

ne vessék ki őt. Elgondolta ő, hogy kicsoda ebben a városban, s kicsoda tinektek ő, s ti őneki. Csak égette a torkát a sírás, és ment tovább. Midőn azután hazatért, véget vetett annyi nap oly nagy hazugságának és – sírt. Kérdezték, miért? Nem felelt semmit, csak a ti neveteket imádkozta el magában. Áldjon meg az Isten mindnyájatokat. (Sokat írjatok!) Dezső.”²² Megtörtént tehát az elszakadás, Anyikától, a családtól, Szabadkától, a kiszakadás a gyermek- és az ifjúkor dús televényéből, amelyből utóbb legjobb prózái sarjadnak majd. (Mi közben gazdagabbak lettünk első lakhelyének leírásával, s a Fehér Ló megmaradt képeire is teltebb szemmel nézünk ezután.)

S miként vetette meg a lábát Budapesten? „Kezdetben fél a nagyvárostól, ellenségesnek érzi, de azért boldog, hogy itt lehet” – összegzi Kosztolányi emlékeit Harnos Ilona.²³ Ám lássuk a fiatalember saját szavait! Szeptember 25-én így ír öccsének: „Most, midőn átzúgott rajtam a fővárosi élet chaosa, a kocsik, a tébolydai lárma és a konyhabűz ez óceánja, amelyet Budapestnek neveznek, mikor úgy fekszem ez alatt, mint tengermélyén levő hulla, mely fölött a vízréteg egész mérföldje zúg, kifáradva és fásultan – most írhatok neked.”²⁴ Lassan szabadul a nyomás alól. Október 4-én Csáth Gézának már ezt írja: „Most kezdem becsülni Budapestet. Az ország fővárosa. S ez a gondolat, isten tudja, felemel...”²⁵ Októberiek ezek az öccsének írt sorok is: „...teljesen jól érzem magam, csak

²⁰ *Uo.*

²¹ *KÉ*, 92. old.

²² *LN*, 14. old.

²³ *KÉ*, 99. old.

²⁴ *LN*, 15. old.

²⁵ *LN*, 17. old.

aludni nem bírok. Sokszor két óráig is fenn vagyok, és olvasok, vagy írok. A nagyvárosi élet pálinkája a fejembe szállt, s ez oly jól esik ennek a megrongyolt testnek. Bár sohase józanodnék ki!”²⁶ Formálódófél- ben van már új önképe is, november 10-én írja Csáthnak: „...herkulesi alakomat körülrajongja a bohémvilág. Ha nem is feltűnő, de feltétlenül érdekes alak lehetek, s itt mint a modern dekadens iskola elveinek hirdetője jövök kombinációba. A levegő azonban rossz, s az élet is csak tűrhető.”²⁷ További elszórt utalások mellett azonban a következő, 1904-es év július 9-én Juhász Gyulának írt levél egy passzusa fontos a számonkra. Az egyetemi év végeztével a nyarat újra Szabadkán tölti, onnan néz vissza Budapestre. „Többször hangoztatom, hogy az én Recanatim [olasz falu, Leopardi szülőhelye; Babits verset írt *Recanati* címmel. – Réz Pál jegyzete, *KL*, 870. old.] – Szabadka. Ó, te szegény, szürke és unalmas Szabadka, mily poros és unott, sőt komikus vagy még ez összevetésben is. Neked még az a jog sem adatott meg, hogy igazán rossz és unalmas légy, mert a nagystílű rossz és unalom már megsemmisítené önmagát, s nem illenék hozzád. Vadidegen vagy hozzám: kongó lelkeiddel és kőházaiddal. Ezer ember között magam járok, mert nincs ember, ki úgy érezne és gondolkozna, mint én. Az emlékek, mik talán e röghöz fűzhetnének, fakultak és bosszantóak. Te mostoha édes-

anya, csak tudnád, hogy dédelgetett és szoptatott az a másik, akit nemrégiben elhagytam. Az én édes mostohaanyámat: Budapestet értem. Tűzhelyt, édes szerelmet, s tán még édesebb barátságot szívtam emlőiről. A zaja italom volt, a gyárfüstje illatom. Bőrfeketítő korma arkenőcsöm, az utcán tántorgó kéjlánya arám. Áldott legyen mindörökre.

Nagyon sokat köszönhetek Budapestnek, de nem a tájnak, hanem a házaknak, ez óriási kőtartóknak, melyek önöket [ti. az akkor ott maradt barátokat, Juhászt, Babitsot, Zalai Bélát – Z. Gy.] magukba zárták. Ebből magyarázhatom meg, hogy közérzetem sokkal rosszabb most, mint elutaztamkor, amunkakedvem sem oly lázas és tevékeny, mint mikor önök körében éltem. Máig sem tudok beletörődni a kisvárosias szokásokba, melyek végig bosszantanak, sem az emberekre nem tudok jó szemmel tekinteni. Alig hiszem, hogy egész egyéniségemre nem hat e tűrhetetlen itt-tartózkodás a legkárosabban, talán oly mértékben is, hogy sohasem fogom kiheverni.”²⁸

Anyikáról, a családról szó sincsen már, a szürke és unalmas Szabadka mostohaanya lett, és Budapest lépett elő „édes” mostohává, majdnem igazi anyává tehát. A városok anyjává, tehetjük hozzá mi, hisz ezt jelenti a szó: metropolisz. Egyetlen egyetemi év, kilenc hónap Budapesten, s az édes mostoha megszülte Kosztolányi Dezsőt, a

²⁶ *LN*, 19. old.

²⁷ *LN*, 21. old.

²⁸ *LN*, 25–26. old. A szöveget részben idézi, s a kamasz Kosztolányinak a dualizmus kori kisvárosi értékrenddel szemben bontakozó konfliktusát elemzi

tanulmányában Gerő András. (Egy viselkedésforma ellentmondásai a századfordulón. In: „Számadás” Kosztolányi Dezső születésének 100. évfordulójára. Budapest, 1985, ELTE, 14–23. p.)

lobogó hajú és szellemű nagyvárosi költőt, hogy többé már sosem engedje el magától. Következett a sok testi és lelki nélkülözéssel terhes, 1904–1905-ös bécsi egyetemi év. Budapest onnan nézve már mint otthon, a visszavágyódás helye jelenik meg. „Mikor Zalaival a vén Bécsben csavarogtunk, folyton önökről, pesti, zseniális költőkről és jó emberekről beszélgettünk” – írja Babitsnak november 20-án.²⁹ Bécsből, a téli szünetről való visszautazása után küldi Szabadkára első Budapestről szóló lírai prózafutamát, a *Bácskai Hírlap* 1905. január 29. számában megjelent, már említett, itt is olvasható *Heti levelet*. Február 18-án pedig ezt írja Babitsnak: „Részemről alig várom a szeptembert, hogy Bpestre rándulhassak, s önökkel élhessek.”³⁰ Igen sajnálhatjuk, hogy még a maga idejében, elküldését követően elveszett az a Csáthnak Bécsből 1904 őszén írott „hosszú levél”, melynek főbb tárgyait Kosztolányi utóbb pontokba szedve tárta unokaöccse elé. Ebben olvashatjuk: „Hetedik lap: Waterloo. Határozatlanság, magasabb aerába való lendülés. Budapest és a budapesti barátok.”³¹ Még egy évnyi kényszerű ingázás Szabadka és a főváros között, s 1906 május elejétől Kosztolányi végleg megtelepedik Budapesten. Május 31-én újságolja Babitsnak: „Sokat dolgozom. A Budapesti Napló belmunkatársa lettem. Egész nyáron Budapesten maradok.”³² Június 24-én pedig már elragadtatottan ezt írhatja neki: „Én, édesem,

Pesten ragadtam. Ady Endre helyére, ki Párisba ment, a Budapesti Napló-hoz szerződtem belmunkatársul. Szépirodalmi cikkeket, verseket, tárcacikkeket írok bele, s a versrovat vezetője vagyok.”³³

Ott, a Vészi József vezette *Budapesti Napló* szerkesztőségében, a *Nyár* című szöveggel vette kezdetét Kosztolányi e kötetben egybegyűjtött Budapest-publicisztikája, s született meg – nem előzmények nélkül, de saját emlékezete szerint – a hírlapíró Kosztolányi. „Első nap, amikor leültem íróasztalomhoz, az öröm után elfogott a félelem. Bevallom, én addig iskolai dolgozataimon kívül még sohasem írtam prózát. A prózaírást általában megalázó dolognak tartottam. Azt hittem, hogy aki ilyesmire vetemedik, menthetetlenül elzüllik. Nem tudtam elképzelni, hogy mi értelme lehet két olyan sornak, mely nem rímel egymással. Ennélfogva úgy segítettem magamon, ahogy tudtam. Cikkeim fontosabb részei előbb versben írtam meg, aztán, hogy rajta ne kapjanak a turpisságon, leszereltem a ritmust, óvatosan áttettem prózára. De a környezet bátorított. Költők, regényírók és novellisták dolgoztak itt, Ady Endre, Szép Ernő, Kabos Ede, Bíró Lajos, Lengyel Géza, Hegedűs Gyula. Az egyik asztalnál Csáth Géza Wagnert és Puccinit füttyörszerte, a másikon tudósok vitakoztak Herbert Spencerről és Nietzschéről. Fölöttünk nagyapai szigorral és lágyággal trónolt a szerkesztő.”³⁴

²⁹ *LN*, 60. old.

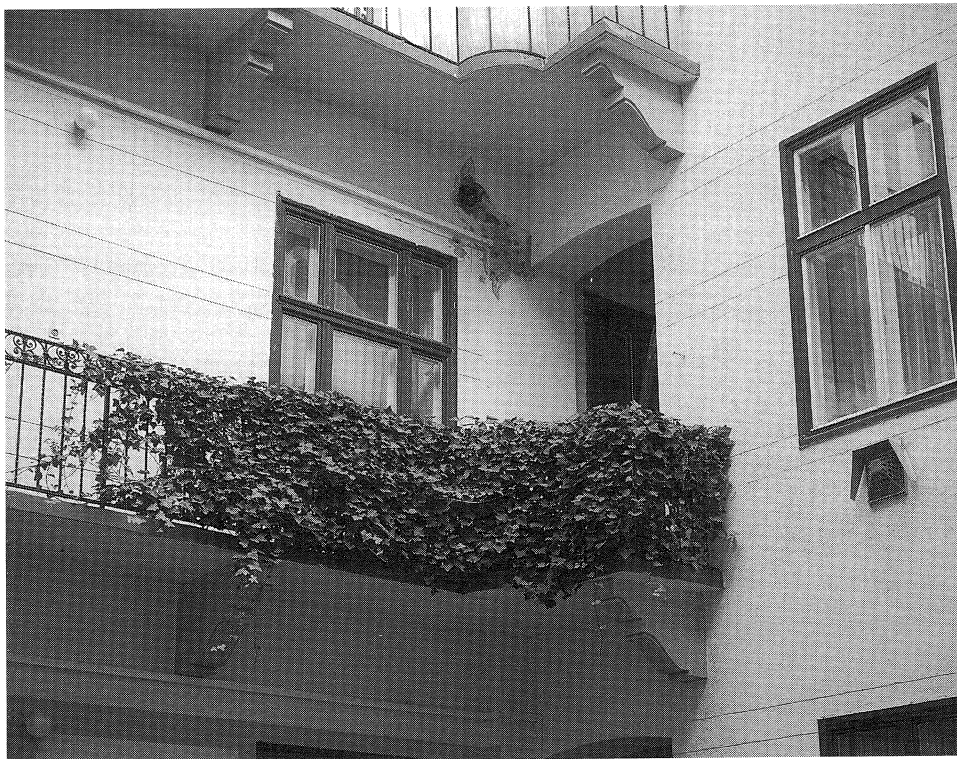
³⁰ *LN*, 79. old.

³¹ *LN*, 65. old.

³² *LN*, 112. old.

³³ *LN*, 113. old.

³⁴ Kosztolányi Dezső: *Egy ég alatt*. Budapest, 1977. Szépirodalmi Könyvkiadó, 31. old.

A magyar Quartier Latin

Kosztolányi józsefvárosi élete, korai költői és hírlapírói korszaka már az első világháború után legendás távlatot kapott. Közeli barátja, a kritikus Halasi Andor 1919-es kötetében így vetíti elénk alakját: „Egy évtized előtt, az Egyetemi Kör hangos, forrongó diákklubjának egy-egy magányos sarkában láttam először felbukkanni az egészen ifjú Kosztolányi poétafejét. Elkülönült mindenkitől, nem vegyült el a vitakozó, forró csoportokban, amelyek közös, nagy eszmények körül bújtak össze, hűvösen zárta el magányát, Byron fölé hajolt, kottázta magának a ritmusokat, rímeket, komoly, gyermekesen komoly képpel került minden megszokottat, bizalmas barátságot,

A Baross utca 4-es számú ház második emeletének hátsó traktusa. Itt bérelt lakást Kosztolányi Dezső 1907 októbere és 1908 vége közt

2008
Sebestyén László felvétele

„Voltak esték, hogy a Baross utcai diákszoba egyik sarkában orvosok okoskodtak és bolondoztak, a másikon egetverő irodalmi »duma« folyt.”

hasonlóságot; merész kalapokat gyűrt a fejébe, napsárga, lila vagy égőzöld nyakkendő-csíkot csorgatott a mellénye közé, játszott, tanult, készült, új, egyéni melódiákat keresett, forradalmi erővel vágott neki az úttalan, új poézisnek.³⁵

Lányi Viktor – Hedda bátyja – zenekritkus, műfordító és hírlapíró is mindvégig közel állt Kosztolányihoz. Ő 1941-ből tekint vissza a korai évekre: „... jelképes értelme van annak, hogyha a fiatal Kosztolányira emlékezve a Baross utcai diákszobáról beszélek. Nekem ez gyűjtőfogalom. Érték alatta több pesti hónapos szobát, ahol a fiatalon feltűnt szabadkai filozopter-költő a kilencszázas években lakott, tanult és dolgozott. Emlékszem két Üllői úti lakására is. Az egyik a 32-es számú házban az egykori Medikus kávéház felett volt [Lányi Viktor téved, a Medikus kávéház a 30-as számú ház utcaszintjén állott, s amint fentebb láttuk, e házban lakott Kosztolányi. – Z. Gy.], a másik az Üllői út és József körút sarkán. Emlékezésem kiterjed az egész akkori diáknegyedre, amelyet a Kálvin tér, a Baross utca, az Üllői út és a Nagykörútnak a Baross és a Valéria kávéházak között húzódó vonala határol. Ennek a területnek némely olcsó lakásos bércaszárnyájában, kisvendéglőiben, kávéházaiban és kávécsarnokaiban erjedt, zajlott, mégpedig jórészt Kosztolányi Dezső körül, az irodalmi újjászületés. Azonkívül persze a Tudományegyetem bölcsészfolyosóján, amely akkor még az Egyetem téri középponti épületben leledzett.

Maga a Baross utcai diákszoba nekem azért különösen kedves és emlékezetes, mert ott laktam rövid ideig együtt Kosztolányival 1907. őszén. (...) Mire emlékszem világosan ebből az időből? Mindenekelőtt a könyvekkel, jegyzetekkel megrakott íróasztalra, amely mellett esténként, de néha kora hajnalban is petróleumlámpa fényénél dolgozott Kosztolányi, mert villany nem volt a lakásban. (...) Kosztolányi Dezső befejezetlenül hagyva az egyetemi szaktanulmányokat, jól kereső író és újságíró lett, de igénytelen, diákos életmódján alig változtatott. Együtt lakott Árpád öccsével, aki az orvosi egyetemet látogatta. Medikus volt, mint mondtam, az Árpáddal egyidős Brenner Jóska, azaz Csáth Géza is. Az ő révükön széplelkű, fiatal orvostanhallgatók is bejáratosak lettek a Kosztolányi lakásba, és összeismerkedtek Desiré író és esztéta barátjaival. Ezek nagyon sokat éjszakázó, dekadens voltukban tetszelgő, különcködő fiatalok voltak. (...) Voltak esték, hogy a Baross utcai szoba egyik sarkában medikusok okoskodtak és bolondoztak, a másikban egetverő irodalmi »duma« folyt.

Kosztolányi, noha a külsejére nem sokat adott, fölényes arisztokrata volt ebben a kompániában. (...) Házon kívül többnyire étkezéseknél verődött össze a diák- és írókompánia. Ha kicsit jól ment a sorunk, és nem kellett az olcsó, komisz józsefvárosi diákétkezdékre fanyalodnunk, akkor többnyire a Sándor téri Gutenberg-palotában levő kis polgári étteremben ebédeltünk. Ide volt járatos Kosztolányi udvartartása.

³⁵ Halasi Andor: *Élő irodalom. Írói arcképek, vázlatok, kritikák*. Budapest, 1919, Benkő Gyula Udvari Könyvkereskedése, 39. old.

Így neveztük mi, tőle mégiscsak távolabb álló barátai azokat az írókat és íróféle embereket, akikkel sűrűn érintkezett. Közéjük tartozott Cholnoky László, a zseniális Cholnoky Viktornak ugyancsak kiváló képességű öccse, fantasztikus lovagi történetek írója. (...) Ekkor tűnt fel, és elmaradhatatlan barátja lett Kosztolányinak Karinthy Frigyes. (...) A világháború előszele már 1912-ben, a boszniai annexió évében végigsöpört a diáknegyeden, amikor Szerbia ellen mozgósítottunk. Jól emlékszem arra a délelőttre, amikor Kosztolányit valóságos ideglázban találtuk a lakásán, mert végigfantáziálta a népek öldöklésének minden borzalmát.

Ettől fogva már ritkábban láttuk magunk között. Bejutott az új magyar irodalom vezérkarába. Rengeteget dolgozott, napilapokba, folyóiratokba, szemlékbe. Főbérleti lakást vett. Hallottuk, hogy bútorait iparművész tervezte.

Nekünk többieknek is kijelölte életútját a sors, és letarolta reményeink, kilátásaink virágerdejét 1914 nyarának halálfergetege. Pedig azon a tavaszon is kizöldültek az Üllői úti fák, és lombsátort hajtanak azóta is minden esztendőben. De elmentek sok-sokezren, akik ott, a magyar Quartier Latin boulevard-ján »szívták az édes illatot, a balzsamost az est óráin át«³⁶.

Ő maga egyik utolsó nyilatkozatában pedig emígy tekint vissza erre az időre: „Nagyon boldog vagyok, amiért átélhettem azt a kort, amikor a költő megtalálhatta azt a

lelki családot, amelyet gyerekkorában nélkülözött. Gazdagnak érzem magam ezért, és sajnálom a mai nemzedéket, amelynek nincs már olyan dús környezete, mint nekem volt. Azt mondhatom, hogy akkoriban annyi otthonom volt, ahány kávéház, mert mindenütt írókat, eszméket találtam. Termő nyugtalanság volt akkor, minden erjedt, forrongott, minden újnak tetszett és szépnek. Folytonosan a jövőt éreztük, vitatkoztunk költőkről és társadalomtudományról. Egy-egy versnek olyan visszhangja volt akkoriban, hogy azt ma el se tudják képzelni. Egyetlen vers révén közismert lehetett valaki, mert egy szép versről az egész város beszélt.

Persze ennek az aranykornak el kellett múlnia.”³⁷

A válogatás szempontjairól

Itt adok ponton adhatok számot olvasóimnak a válogatás szempontjairól és a kötet tagolásáról. Mindenekelőtt tudatom, hogy az összeállítás kizárólag a Réz Pál által szerkesztett életműsorozat kötetein alapul. Az ő bő negyedszázadon át tartó gyűjtő-, szerkesztő és szöveggondozó munkája nélkül Kosztolányi életműve ma is csak féoldalas ismertségnek örvendhetne, s persze a Budapestről írott szövegei sem lettek volna egybegyűjthetők az itt látható viszonylagos teljességgel. Ami a valaha publikált köteteket illeti – hozzáférhető-

³⁶ Lányi Viktor: A Baross utcai diákszoba. Kortársi emlékezés az ifjú Kosztolányiról. *Pesti Hírlap*, 1941. november 16., 8. old.

³⁷ Kosztolányi Dezső útja a vidékről Budapestre. *Magyar Hírlap*, 1935. június 16., 22. old.

ségükről most ne is beszéljünk –, a modern kori magyar irodalom egyetlen szerzőjének életműve sem teljes. Kosztolányié sem az. Jelen pillanatban korántsem tudunk az összes írásáról, s ennek következtében távol állunk a kritikai kiadástól is. E szerzőnként váltakozó mértékű hiány oka, amint arról mások mellett magam sem először beszélek, ugyanott keresendő. Mint ismeretes, a modernitás magyar írói sem a könyvekből éltek, jobbára és tipikusan szűkösségi egzisztenciájukat, s olykor a pusztalétüket a folyamatos hírlapírói munka tette lehetővé. Nem mindegyikük csinálta és bírta ezt egyforma tempóban, ám egy pillanatra sem lehet kérdéses, hogy Kosztolányi a legmunkásabbak közé tartozott. Az író Réz Pál szerkesztette huszonöt kötetes életműsorozatából tizenhárom kötetet tesznek ki a cikkek, kritikák, kisebb tanulmányok, s nem felejtendő, hogy a novellák, a versek és a különféle (mű)fordítások is jobbára lapokban, folyóiratokban láttak először napvilágot. Réz Pál már 1969-ben, az életműsorozat első darabjaként megjelent *Álom és ólom* című munka előszavában ötvenegy (!) lapot és folyóiratot nevez meg³⁸, amelyek hasábjain Kosztolányi publikált. Ez az életmű teljes időtartamára vetítendő szám önmagában is hatalmas, ám akkor válik értelmezhetővé, ha a korszak időszaki kiadványainak összességéhez mérjük. Vegyük, mondjuk, az utolsó békeévet, 1914-et. Ekkor Magyarországon 32 olyan politikai napilap, további 63 politikai

hetilap és folyóirat, 49 egészségügyi lap, 42 egyházi és felekezeti lap, 21 élclap, 73 hírlaptudósító könyvatos lap, 19 ifjúsági és gyermeklap, 488 (!) ipari, kereskedelmi, közgazdasági, közlekedési, műszaki, pénzügyi és sorsolási lap, 68 jogi és közigazgatási, 61 mezőgazdasági és állatgyógyászati lap, 36 sportlap, 75 szépirodalmi, társadalmi és divatlap, 38 tanügyi lap, 66 tudományos és művészeti lap, s ezeken túl további 93 különféle lap és folyóirat, mindösszesen tehát 1224 olyan időszaki kiadvány (napilap, hetilap, folyóirat, kalauz, értesítő stb.) jelent meg, amelyet Budapesten szerkesztettek.³⁹ Ez irtózatosan nagy szám. Természetesen nem kell mindegyiket végignéznie annak, aki Kosztolányi, Krúdy, Szép Ernő vagy a többi fontos alak még ismeretlen szövegei után kutat, de nagyon sokat – s köztük szinte mind a napilapokat! – igenis végig kell néznie. Ám amit az arculatuk okán nyilvánvalóan esélytelen lapok és folyóiratok mellőzésével megnyert a vámon, azt el fogja veszíteni ama tudott tény révén, hogy a történelmi – s utóbb ugyanígy a trianoni – országterület minden jelentősebb városának megvolt a maga napilapja – a nagyobb városoknak nem is egy! –, hetilapja(i), s mindenféle egyéb újságja. Szerzőnként váltakozó figyelemmel, időben és területi megközelítésben ezekre is figyelnie kell, mert számos példából tudjuk, hogy íróink – épp a megélhetés kényszere miatt – olykor a legváratlanabb helyeken publikáltak. Az ismert bibliográfiai törvény szerint

³⁸ *Á*, 7–8. old.

³⁹ *Budapesti Czim- és Lakjegyzék az 1914-es évre*. Budapest, 1915. Az időszaki kiadványokat a VIII.,

Hírlapok és Folyóiratok című rész (839–860. old.) sorolja fel.

ráadásul a keresés hozama a befektetett munka mennyiségével fordított arányban fog csökkenni. Ha, mondjuk, az 1867 és 1949 közti (az egyszerűség kedvéért: polgári) korszakot nézzük, nem volt minden évnek ilyen gazdag a termése, ám a főnti számból jól látható, hogy akár egyetlen esztendő egy ember általi átvizsgálása is a képtelenség határát súrolja. Nem tartozik szorosán a tárgyhoz, de ezekből az adatokból is kitűnik, micsoda munkát végeztek a múlt századfordulót átölelő évtizedek nemzedékei. S nem csupán számítógép, de a húszas évek elejéig írógép nélkül is! Nem szerepel e kötetben Kosztolányi 1924. november 9-i írása, amelyben az újonnan vásárolt írógépen megtett első bizonytalan billentéseiről számol be.⁴⁰ (Alább több szót is ejtünk róla: jelen alkalommal egy egész kötetre való budapesti vonatkozású írással sikerült gazdagítanunk az életművet, melyet Pesti utca címen e dupla szám második részeként vehet kezébe az olvasó.) Messze vagyunk tehát a teljességtől, másfelől viszont szerencsésnek is mondhatjuk magunkat. Az életmű feltárt részéből ugyanis nemigen kellett lemondanunk egyetlen szövegről sem.

A szorosabb értelemben vett budapesti ség szempontjának érvényesítése persze Kosztolányinál is aggályos. A nagyvárosi személyiség távlata, függetlensége és kifinomultsága szinte az egész életműben ott lüktet, s számtalan írásában – persze mindegyikben a műfaj törvényei szerint – tetten is érhető. Azonban a közvetlen és uralkodó

tárgyszerűségtől, az utalásos és motívumszerű jelenléten vagy a pusztá helyszín-szerepen át, egészen a nagyvárosi légkör szövegszerűen nem megfogható lebegéséig vezet az út, így a döntéseim bizonyára sok esetben megkérdőjelezhetők. Kosztolányit önmagában nem izgatta semmi, csak az, amiben a létezés orgiasztikus boldogságát és avval szoros kapcsolatban álló eredendő tragikumát mutathatta fel. Ám ezt szinte mindenben képes volt meglátni és láttatni, így a „mellékesen” fölhalmozott – esetünkben: a legkülönbébb jellegű várostörténeti – anyag mégis igen becses. Igaz ez még a persze egészen más mértékkel mérhető versek egy részére is. A *Budai idill*, *A vicéné* és a *Piac* címűekre utalhatok, amelyek város- és társadalomtörténeti hozama a poétikai erő fölébe kerekedik. Tizen-nyolc verset és hatvannyolc cikket hozok, szükségesnek mutatkozott ezért – de adta is magát – az anyag tematikus csoportokba sorolása. Őt ilyen kisebb fejezetet hoztam létre. Ám oktalanság volna túl komolyan venni az így szabott határokat. Többarcúsága okán nem egy írás máshová is besorolható lett volna. (A kávéházi szövegek közé tett *Szigorú koldus*, a *Pincér*, a *Régi pincér*, a *Közéleti kitűnőség*, a *Pesti pincér* vagy a *Tizenkét inggomb* például az *Alakok* fejezetbe is jól illeszkedne.) Emellett – amint azt alább alaposabban is bizonyítani igyekszem – minden tárgyi-tematikai alcsoport mögött további írások, bekezdések és utalások óriás hátországa terül el az életműben, elsősorban a publicisztikában és a versekben.

⁴⁰ Írógépen. *Pesti Hírlap*, 1924. november 9., 3–4. old.; *H*, 266–267. old.

(A budapestiség hiánya a regényekben és a novellákban fontos kérdés, még visszatértek rá.) Az időív láthatóvá tétele érdekében a fejezeteken belül az első megjelenés rendjében hozom a szövegeket.

Kávé és dohány

A hírlapi cikkek, tárcák, kisnovellák – és nem kevésbé a versek – sokaságából is kitűnik, micsoda szoros viszony fűzte Kosztolányit a kávéházhoz. E kapcsolat jelentőségét aligha túlozhatjuk el. De nem is a kávéházzal, magával a kávéval kell kezdenünk. A kávéfüggő írók sorát kétségkívül Kosztolányi vezeti a magyar irodalomban. „A kávé volt legkedvesebb itala...” – írja Harmos Ilona.⁴¹ S igaz, ha közelítünk e szenvedélyéhez, lénye egészségéhez jutunk közel. „Akár boldog, akár szenved, szünet nélkül dolgozik és szünet nélkül cigarettázik és eszik és iszik, főképpen iszik. Nem szeszes italt, csak kávé, teát, de úgyszólván kora reggeltől késő estig: »inni és írni« szavak mágikus kapcsolata önkéntelenül is felötlik, ha őrá gondol az ember. Ötpercenként csenget, kér valamit, legtöbbször sötét kávé...”⁴² Tehát – s elsőként erre kell fölfigyelnünk – cigaretta és kávé. Nem alkohol – nikotin és koffein. Magányos szenvedély egy olyan kultúrában, amelyben szinte mindenki ivott és iszik, és ennek folytán a mámor és részegség szavak egymás megfelelőivé silányultak. Kosztolá-

nyi *Az ihlet perce* (1907) ismert első versszakában – vegyük észre ezt is! – szinte visszaköveteli magának a szót:

„Fejembe szállott a fekete méreg,
szemembe fűrge részegség piheg,
Kávén, dohányon dőzsölök, henyélek,
Mint a komoly, vidám keletiek.”

Harmos Ilona emlékregegyének különösen becses fejezete az „Egy nap”, amelyben a még egészséges Kosztolányi átlagos napján vezet végig minket. Ha ebben – kettőnek véve a „néhány”-at – összeszámoljuk a naponta ivott „sötét kávékat”, tizenkettőig jutunk. Nem lehet sok „költői túlzás” tehát ebben az 1934-es nyilatkozatában, melyet az *Esti Kurír* „Miről mondott le?” című körkérdésére válaszolva adott: „Lemondottam napi hatvan cigarettámról, napi egy liter feketémről, melyet – amint észreveszik – még mindig csökönnyösen az én cigarettámnak és az én feketémnek nevezek, annak jeléül, hogy titokban még mindig nem mondtam le róluk.”⁴³ Otthoni mérleg ez, nem kávéházi már, mert – tudjuk meg a kötetből – a „legjobban otthon szeretett lenni. A háború óta nemigen járt kávéházba, főképpen nem dolgozott kávéházban.”⁴⁴ Ami pedig a dohányzást illeti, már beteg, 1934 szeptemberében adta ezt az interjút is: „A cigarettáról nem tudok értekezni, csak vallani mámorosan. Minden írásom előtt és után cigarettafüst lengedez, s életem jó és rossz emlékeit a legkülönbözőbb korszakokból cigarettafüst itatja át. (...) Íróasztalomon mindig láng

⁴¹ *KÉ*, 183. old.

⁴² *KÉ*, 216. old.

⁴³ *Miről mondott le? Ignotus, Kosztolányi Dezső és*

Megyery Sári nyilatkozatai. Esti Kurír, 1934.

november 7., 4. old.

⁴⁴ *KÉ*, 250. old.

van és hamu. Ez a két jelkép úgy emlékeztet ősi mivoltomra és leendő sorsomra, mint egy szerzetest. Tudom, hogy szenvedély rabja vagyok. De nem akarok szabad lenni. Azt is tudom, hogy Sophokles nem cigarettázva írogatta tragédiáit, s hogy az ilyen babrálás inkább eltereli figyelmemet a munkától, mint összefogja. De nekem – így látszik – szükségem van az ellenőrzés lazítására, az önbírálat részleges kikapcsolására, a nikotin áldott részszegségére ahhoz, hogy bátor legyek.

Betegségem legszomorúbb szaka az az egy hónap volt, mikor eltiltottak a dohányzástól. Erről úgy tudnék beszélni, mint a hajótöröttek az éhezésükről és szomjazásukról. Hogy a cigaretta megrövidíti életemet? Kötve hiszem. Az, hogy lemondanék róla, talán csakugyan jót tenne testemnek, de ugyanannyit ártana lelkemnek, szellememnek, mely testemet kormányozza és életeti.

Kiszámítottam tehát, hogy ilyen módon – folyton dohányozva is – nyerek körülbelül tíz évet, tíz hónapot, vagy tíz napot.⁴⁵ Ne csak a sorok elszánt iróniájára, önbeteljesítő próféciájára figyeljünk, de itt is a mámor, a részszegség és a nikotin összekapcsolására.

Kosztolányival a kávéházban

A Harmos Ilona által említett arányteloldást jól mutatja a kávéházi szöveghelyek eloszlása a levelezésben. Míg a világháború után mindössze négyszer, előtte huszonhárom alkalommal hoz szóba valamely

kávéházat. E szöveghelyek értékét növeli, hogy a cikkekben – könnyen érthető okokból – sosem nevezi meg a kávéházat, amelyről ír. (Az 1910-ben, az épület lebontásával megszűnő Pilvax az egyetlen kivétel.) Nem lesz tehát érdektelen, ha felidézzük némelyiket. Fönnmaradt levélben első ízben 1904 áprilisában említ kávéháznevet. Csáthnak írja: „Tegnapelőtt az Akadémiai kávéházban Schmidt Jenőt hallgattam, ki igen nehéz s alapos tanulmányokat igénylő témát fejtegetett két órán keresztül. A legérdekesebb s értékeesebb ember, kit valaha láttam. Teljesen ősz, nagyon sovány, kiálló pofacsontokkal, előpittyedt ajkakkal. A hangja erős és érces. Ha keményen beszél: mennydörög. Egy okvetetlent, ki ellenvetést tett, a szó szoros értelmében agyonütött. Máskülönben szíves és előzékeny, sőt leereszkedő. A pincérekkel társalog; velem kezét fogott, mint a többi hallgatóival.”⁴⁶ Nem az a figyelemre méltó, hogy a kortársaihoz – és frissen szerzett barátaihoz, Babitshoz, Juhász Gyulához – hasonlóan akkor Nietzsche-rajongó Kosztolányi Schmidt Jenő, a mára elfeledett nietzscheiánusgnosztikus filozófus előadását hallgatja, hanem hogy ezt egy lipótvárosi nagykávéházban teheti meg. Ha a (pesti) kávéházzal bizonyosan nem első ízben találkozik is már itt, a hangja még a nagyvárossal, s annak szellemi kínálatával áhítatosan ismerkedő bölcsész-költőé e passzusban.

Bennfentes, otthonos viszont a következő említés. A Babitsnak 1906 augusztus vége felé írott levelét zárja így: „A fekete éj

⁴⁵ Dohányzás. Waldmann Iván dr. és Kosztolányi Dezső nyilatkozata. *Esti Kurír*, 1934. szeptember

13., 8. old.
⁴⁶ *LN*, 24. old.

Vendéglő a Jó pásztorhoz a Conti és Bérkocsis utca sarkán
1910-es évek
BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény

*„...kis kávéházakba, józsefvárosi kurtakocsmákba
jár enni...”*

immár rózsaszínűen mosolyog az én kávéscsészémbe, a cigány aludni megy – jó éjszakát.”⁴⁷ Nem tudjuk meg, melyik kávéházban éri a hajnal.⁴⁸ Emlékezünk, mögötte van ekkor már a bécsi év. Onnan írott fennmaradt leveiben sajnos nincs kávéházi szöveghely, ám egész egyszerűen elképzelhetetlen, hogy szűkös pénzéhez képest ne járta-kávézta volna végig sokaikat. Így a ma is meglevők közül bizonyosan volt Adolf Loos 1899-ben nyílt pompás helyén, a Café Museumban, a Sperlben, a Centralban, a Prückelben, a Westendben és számos más társukban.⁴⁹

Már 1908 januárjából, a Lányi Heddához fűződő szerelem első hónapjából való ez a levélkezdet: „Édes Hedda, hallgasd meg ezt a különös, őrült levelet: Színhely: egy éjjeli kávéház. Idő: éjfél után három óra. A szereplők: egy kisleány, édes, komolykodó arcú csodalány, aki most meleg ágyában alszik, de álmában is affektál – bájosan és természetesen, ahogy Hedda szokott –, és egy kócos, borzas költő, ismert kávéházi alak és még ismertebb lump, aki a márványasztalra gönyvedve szerelmes levelet ír ideges, könnyes szemekkel, és oly nagy elmélyedéssel, hogy az egész kávéház azt hiszi, hogy őrült és nappalra kiviszik a Lipótme-

zőre.”⁵⁰ Március 12-én születtek ezek az ugyancsak Heddának elküldött sorok: „Üdvözléteket küldök magának, kedves Hedda, nemcsak az enyémet, hanem Bródy Sándoréit is, aki vasárnap észrevette magát a New Yorkban, és sokat kérdezősködött magukról. Rossz néven vette, hogy nem mentünk az asztalához. Ez az újság, mióta elutaztak Pestről. Egyébkény még mindig tartom a fogadalmamat. Cigaretta nélkül élek. Naponta negyven fogpiszkálót és két skatulya gyufát rágok el...”⁵¹ Van hát végre megnevezett helyünk, a New-Yorkban vagyunk, ahová a levél tanúsága szerint Kosztolányi büszkeségére – s persze nyilván szülői kísérettel és felügyelettel –, az akkor tizennégy éves „Fecskelány”⁵² is eljutott. Amint azt nem csupán tudjuk, de alább itt is látuk, és még látni fogjuk, a cigarettellenes fogadalom nem lehetett hosszú életű. Különféle barátokkal és helyeken vagy tízezerszer megeshetett életében az ehhez hasonló jelenet: „...ma délután Bíró Lajos Budapesten volt. Átutazott, s holnap ismét visszamegy Berlinbe. Egész délután vele voltam, s egy kávéházban meghánytuk-vetettük a mai magyar irodalom sorsát, és rólad, Terólad beszélt majdnem egész idő alatt” – írja Ba-

⁴⁷ LN, 117. old.

⁴⁸ A számos lehető hely közül leginkább a Baross kávéházra gondolhatunk. Fennmaradt 1933–1934-es naplóiban a New-York mellett ez az egyetlen kávéház – alább látni is fogjuk, törzshelye városi vándorlásában hosszú éveken át –, amelyet (a fiktív Sirius kávéház mellett) név szerint is megemlítt. (LN, 817.; 820.; 822.; 854. old.)

⁴⁹ Ehhez lásd Zeke Gyula: Bécs és Budapest. A fővárosok kávéházi kultúrája a fénykor évtizedeiben

(1880–1914). *Korunk*, 2003/5, 43–51. old.

⁵⁰ LN, 141. old.

⁵¹ LN, 150. old.

⁵² A levelet Dér Zoltán is idézi: *Fecskelány*. Dokumentumregény. Újvidék, 1970, Forum Könyvkiadó, 38–39. old. A Hedda-szerelmet Lányi Hedda oldaláról és fennmaradt naplóai alapján földolgozó kötetben a New-York-beli látogatást Hedda is említi és kommentálja (41. old.).

bitsnak 1909. február 28-án.⁵³ A következő mondat április végéről s ismét egy Hedda-levélből való: „Gyönyörű napos napon írom ezt a levelet a kávéház tükörelablaka előtt.”⁵⁴ Kávéházi teraszon ül tehát az április végi városban, itt is olvasható szövege róla két év múlva születik majd. Költő írta a szerelmének – melyiknek is, Heddának vagy a kávéház- nak? –, versnek is olvashatók ezek a májusi sorok: „Egy kávéházból válaszolok. Rum és kávé van a tálcámon. Esik az eső.”⁵⁵ S egy másik kép: „Egy barátom a kávéházban dicsekedett, hogy boldog, és szereti egy leány. Szótlanul hallgattam. Összeszorítottam a szájamat. Erősen reámeresztettem a szememet. Aztán se szóltam. Egy szót se. Azt hiszem, hogy ebben a pillanatban szép voltam, isteni szép, kemény, büszke fiatal szobra az élő boldogságnak.”⁵⁶ Hedda kapta ezt is, miként azt a 1910. május 6-i levelet, amelyet már a szakítást okozó – Réz Pál szerint jórészt félreértésen alapuló⁵⁷ – hír forrósít tébolyulttá: „Éjjel négy órakor Mit tettél velem? Már a huszadik kávéházban vagyok. Nem vagyok az eszemnél. (...) Nem tudok aludni. Meghalok. Elvesztem. (...) Az éjszaka szédül. A tollam megbotlik.”⁵⁸

A Bristolban, Osvát Ernő akkori személyes törzshelyén született valamikor 1910-ben ez a rövid levél: „Igen tisztelt szerkesztő úr, többször kerestem itt eredménytelenül. Ezért hagyom most a pénz-

tárnál a könyvet és ezt a három verset. A közeli napokban újra beszólok a Bristolba, hogy meghallgathassam becses véleményét a versekről és a könyvemről. Igaz híve, Kosztolányi Dezső.”⁵⁹ Már új szerelme – 1913. május 8-tól a felesége –, Harmos Ilona kapta valamikor 1911 májusában azt a levelet, amelynek eredetijén látható volt a New-York kávéház díszes fejléce. Kivált sajnálhatjuk, hogy az MTA Kézirattára csak a levél gépiratos másolatát őrzi, eddigi ismereteink szerint ugyanis a New-York híres kutyanyelvéből egyetlen példány sem maradt fenn.⁶⁰ E szerelem iramában villan fel 1911 nyarán a Népszínház utca és a József körút sarkán állott Simplon kávéház.⁶¹ Nem Budapesten és nem kávéházban, hanem Szabadkán született az az ugyancsak Harmos Ilonának írott levél, amelyben végre felbukkan a szivar is: „Fél három van az órámon, szivar a szájamban, a huszonötödik keserű és drága szivar...”⁶² Fényképünk sajnos a szivarozó Kosztolányiról sincsen, pedig a kor fotósai Budapest kávéházaiban és másutt is számos alkalmat mulaszthattak el. „Rengeteget dohányzik, valósággal eszi a szivart. Meggyötört szíve aggasztóan viselkedik mostanában” – veti papírra már az első háborús évre emlékező feleség.⁶³ „Az irodalmi vita – írja a *Nyugat* 1911. december 30-i, Osvát és Hatvany párbajáig fajuló, s utóbbinak a laptól való távozásával végződő körkérdése kapcsán Kosztolányi

53 *LN*, 169. old.

54 *LN*, 175. old.

55 *LN*, 179. old.

56 *LN*, 197–198. old.

57 *LN*, 902. old.

58 *LN*, 207. old.

59 *LN*, 215. old.

60 *LN*, 217. old.

61 *LN*, 219. old.

62 *LN*, 221. old.

63 *KÉ*, 175. old.

Hatvany Lajosnak 1912. január 2-án – mindenütt (minden kávéházban) nagy feltűnést kelt.⁶⁴ A zárójel magától értődő egyetemes gesztusa utóbb több kávéházi tárgyú Kosztolányi-szövegben is visszatér, emlékezzünk csak a *Budapest, a kávéváros* 1914-es mondatára: „Ami történik ezen a földön, itt történik.”⁶⁵ A levelezés nem említett kávéházi szöveghelyei⁶⁶ jobbra a helyszín említésére szorítkoznak, újat már nem tudhatunk meg belőlük. Előttünk állnak hát Kosztolányi ma ismert kávéházi versei⁶⁷ és cikkei, és a levelei révén élénk tárulhatott a költő első budapesti évtizedének néhány kávéházi pillanata. Szó sincs azonban arról, hogy evvel szert tettünk volna az ismert szövegtest minden kávéházi passzusára. Csak e válogatás egyéb írásai további harmincnégy kávéházi szöveghelyet tartalmaznak. S e helyek ritkán merülnek ki a pusztá említésben, igen gyakran

értékes várostörténeti elemeket tartalmaznak. Utalhatunk a már említett, 1906-os *Nyár* című szöveg három pontos mondatára, amely az első összefoglalása Budapest és a kávéház egylényegűségének. Az 1919 eleji *A szutykos város* kávéházi asztalra ugró patkánya ugyancsak becses háború utáni nagyvárosi hír, az 1924-es *Téli éj együtt a szenvedőkkel* kódája pedig valóságos közelképe a kávéházban végzett újságírói munkának. Hasonló a helyzet a verseknél is. Nézzenek csak újra az *Esti Kornél* rímeire, a *Budapest* hatodik versszakára vagy a *Csatakos virradat* apokaliptikus kávéházi képére!

S persze a be nem válogatott szövegek is szép számban tartalmaznak fontos kávéházi helyeket. Olykor az életmű legváratlanabb pontján ütközünk beléjük. A múlt századforduló irodalmi modernségének kávéházi beágyazottságáról például 1917-ben, Szini Gyulát méltatva írja le ezeket a soro-

64 *LN*, 227. old.

65 *F*, 23. old.

66 *LN*, 185.; 237.; 284.; 285.; 293.; 324.; 368.; 501.; 541.; 568.; 581. old.

67 Egyetlen vers „holléte” szorul tisztázásra. Kosztolányi a kiadójához, Tevan Andorhoz intézett 1916. február 27-i levelében papírra veti a *Lánc, lánc eszterlánc* címen tervezett verseskötete tartalomjegyzékét. Ebben szerepel *Ó régi kávéház* címmel egy vers (*LN*, 351. old.). Amint azt Réz Pál a levélhez csatolt jegyzetben tudatja velünk (*NL*, 933. old.), a tervezet – kihagyásokkal ugyan, de – megegyezik a még abban az évben megjelent *Mák* című kötet anyagával. Ám sem abban, sem más későbbi kötetben nem szerepel ilyen című vers. Meglétéről viszont egy helyütt Harnos Ilona is említést tesz, Kosztolányinak az utcalányokhoz fűződő viszonya kapcsán: „Ír róluk a *Régi kávéház*-ban... is.” (*KÉ*, 148. old.). A megoldás egyszerű, a kötetben csak 1924-ben közre adott

*Bús férfi panasza*i itt is olvasható „New York, te kávéház...” kezdetű verséről van szó, amelyet Kosztolányi *Ó régi kávéház* címen 1913-ban a *Nyugal*tban (16. szám, augusztus 16., 218–219. old.) Somlyó Zoltánnak ajánlva publikált először. A *Bús férfi panasza*iban közölt változat csupán az első sor kezdő szavaiban különbözik (Ó régi kávéház ... – New York, te kávéház ...), egyebekben betű szerint egyezik az első változattal. Figyelmet nem is e különbség érdemel, hanem a vers korai keletkezése. Fontos bizonyítéka ez annak a máshonnan is tudható, ám felejtésre vetett ténynek, hogy a századforduló aranykor-mítoszának szellemi eskábálása már az első világháború kirobbanása előtt megkezdődött. Nemcsak az összeomlás traumája szolgáltatja tehát hozzá a szellemi-lelki muníciót, de legalább ennyire a modernitás nagy nemzedékének életforduló-élménye.

A Baross kávéház a József körúton
1920-as évek
BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény

„A Baross kávéház jelentette a Józsefvárosnak azt a szellemi központot, amit a New-York kávéház az Erzsébetvárosnak, az Abbazia kávéház a Terézvárosnak – meg az egész országnak.”

kat: „Abban az időben, mikor első írásai megjelentek, a magyar ifjúságot valami nagy-nagy türelmetlenség fogta el, vágy a nyugat után, mely telibb, színesebb, egészségesebb életet él, s csiszolt formákban fejezi ki mondanivalóját. (...) Ami az ókornak Róma volt, az volt az akkori fiatalságnak Párizs. Bátorságot, eredetiséget, újat mentek ide tanulni, akik tehették, akik pedig itthon rekedtek, egy kávéházi zugban álmództak róla. A különböző kávéházakban akkoriban hangos, igazán irodalmi élet folyt, az asztaloknál jövőre készülő írók, festők, színészek ültek, kik egyelőre a gomba módra szaporuló kabarék felé vágyakoztak. A magyar irodalom álmatlan korszaka volt ez. Csoportosan jártunk az asz-

faltokon, a külvárosokban, vitatkoztunk, harcoltunk egymással, nem tudtunk aludni a vágyainktól. Egy ilyen éjszaka után a körúton csatangolva, egy kávéház tükörelablakán át láttam először Szini Gyulát, amint munka után egy újságpolc előtt állott a déli világosságot árasztó kávéházban. Nevét már akkor is tisztelettel ejtettük ki.”⁶⁸ Megírja ezt majd később pontosabban is, épp az Esti Kornél itt is olvasható New-York fejezetében. Jóval pontosabban és alaposabban, s még azt is mondhatjuk, kevésbé mitizáló módon. Ám a fenti szövegrész éppen ezért fontos. Lám, tíz év sem telt még el a *Nyugat* alapítása óta, de már oda az ifjúság, már bezárult az aranykor.

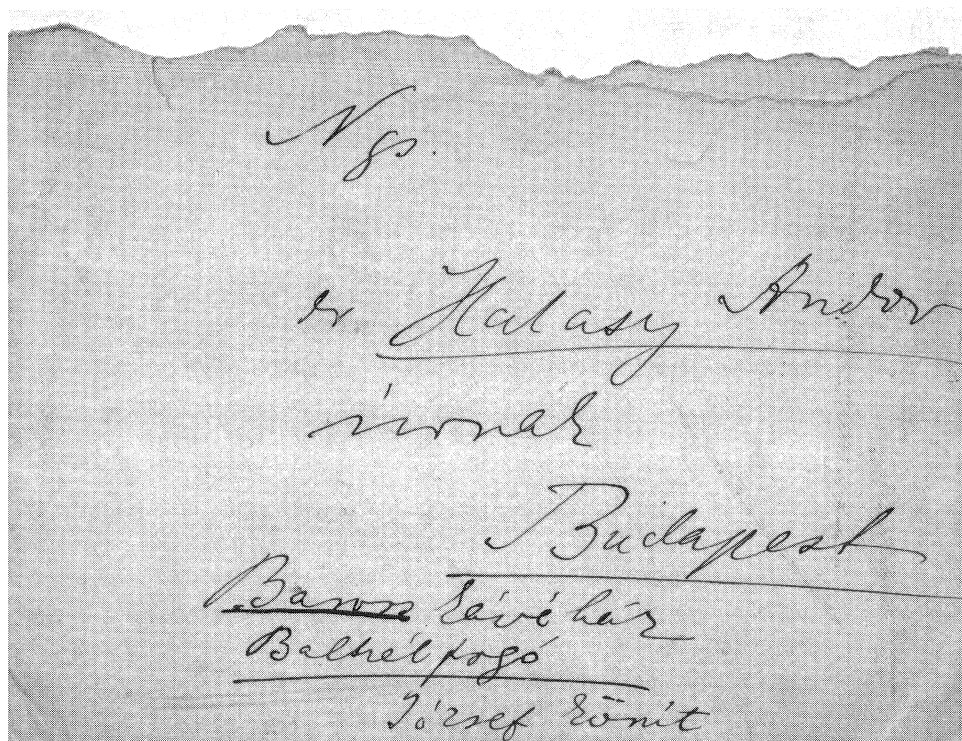
Zerkovitz Béláról, a budapesti kuplé egyik alapító alakjáról írva veti papírra 1918-ban az alábbi bájos, nagyszerű észrevételt, amely nem csupán a kávéház, de a városi tömegkultúra lélektana szempontjából is fontos: „Ha szoros inkognitóban akarsz maradni a népes utcákon, korzókon, sétatereken, leghelyesebben teszed, ha vele sétálsz. Akkor tudniillik minden szem csak őt bámulja, s téged észre sem vesznek. (...) Köztudomású, hogy a kávéházakban a tükör alá ülnek, kik észrevétlenül akarnak maradni, bizakodva az emberek hiúságában, kik okvetlenül beletekintenek a tükörbe, és mindenekelőtt magukat nézik meg, akinél nincs érdekesebb. Zerkovitzal is így van a tömeg. Önmagát nézi és hallja benne.”⁶⁹

Ha Kosztolányi budapesti művésztsáiról ír, s eközben szót ejt a városról és kávéházairól, nem lepődünk meg nagyon. Ha

azonban a színházi kritikái közt akadunk kávéházi passzusra, azon már ámulhatunk. Tristan Bernard *A kis kávéház* című, Magyar Színház-beli, 1911. december végi előadása kapcsán tartja fontosnak Budapest tükreben szemlélni egyik párizsi törzshelyét. Érdeemes figyelünk a részlet (kávéház)-szociológiai és lélektani érzékenységére, s Kosztolányi közelképfestő képességének erejére: „A párizsi kiskávéházak élete más, mint a miénk. Ott csendesebben folydogál az élet, de talán intenzívebben. Kevesen látogatják. Van idő arra, hogy a vendég, a pincér, a kávé közeledjék egymáshoz, az öntő, kezében a tejes- és kávéskannával, beszélget, mi pedig fekete és konyak között elfecseghetjük egy-egy bensőbb titkunkat is. Annyi kultúra és raffinement közepette primitív, bizalmaskodó, majdnem falusi maradt a párizsi kiskávéház. Amikor Párizsban voltam, a város szívében, az Odeon mellett felfedeztem egy ilyen fészket, ahol körbe futó zöld díványok voltak, kis asztalok, kényelmetlen székek, a falon ingaóra, amely dallamosan ütött, s a kávéház részeit ébenfába foglalt, ódon üvegajtók választották el egymástól. Este kilenc felé már alig-alig járt oda valaki. Hallani lehetett, amint csörrentek az üvegajtók, a pincér hozta a kávé, megzörrent a tálca a kanál és a cukor. Künn, mint a macska, gubbasztott a kasszírón. Hangosan beszélt át az ötödik asztalhoz, ahol két kispolgár dominózott, rossz virzsiniát rágva, és sört ivott. Iromba színeket viseltek. Suta eleganciával öltözködtek, mint a párizsi szegény polgárok közül nagyon sokan. A kávé-

⁶⁸ Kosztolányi Dezső: *Egy ég alatt...*, 150–151. old.

⁶⁹ *I. m.*, 327. old.

Kosztolányi kézírásával címzett levél
1909
OSzK Kézirattár – Halasi Andor 188

*„...a szélfogónak a bal oldalán
hevert a nagy kerekasztal, amely
maga köré gyűjtötte a tarka
író-művész társaságot. Ha itt fizetni
akart valaki, a pincér odakiáltotta
az öles termetű, lomha Józsi főúrnak:
balszélfogó fizet! Így kapta nevét
a Balszélfogó asztaltársaság.”*

ház kis szigetje körül pedig teljes hullám-
zással folyt az élet, autók túlköttek el, elő-
adásról siettek haza vékony és finom nők,
akik nem is sejtik, micsoda elhagyott zug
mellett, a csend és a magány minő barlang-
jainál visz el az útkok.”⁷⁰

Kosztolányi kávéház iránti elkötelezett-
ségét nem csupán az mutatja, hogy milyen
sokat írt róla, de az is, hogy emellett milyen
keveset más vendégterekről, jóllehet
ugyanúgy otthonosan mozgott bennük.
Láthatják, a kávéházi fejezet címét mind-
össze öt írás (*A pesti mulató napfénynél*, *a Tej*, *a*
Cukrász, *a Rézkarc* és *a Tizenkét inggomb*)

⁷⁰ Kosztolányi Dezső: *Színházi esték I.*, a kötet
anyagát összegyűjtötte, a szöveget gondozta és
jegyzeteket írta Réz Pál. Budapest, 1978.,
Szépirodalmi Könyvkiadó, 479. old.

kedvéért kellett megtoldanunk az „és más vendégterek” kitételrel. S a kávéház e kitüntetett szerepe a kávé nyilvánosság többi intézményének – a cukrászda, a kávémérés – társaságában is megmarad. Cukrászdáról egyszer ugyan, amint látják, írt Kosztolányi, ám láthatólag csak az *Alakok* kötet cukrászfigurája kedvéért. A kávéházak számát a városban rendre másfél-kétszeresen felülmúló – s amazokkal úgyszólván egyidős – kávémérésekről már nincsen önálló szövege, jóllehet az itt is olvasható írásokban (*Izzó pesti dél a háború előtt, Budapest, IX., Pesti képeskönyv*) elszórt érintőleges megjegyzései igen értékesek. A kávémérés – szakma- és társadalomtörténeti forrásokból származó utólagos tudásunkat alátámasztva – a szegényebb ferenc- és józsefvárosi néprétegek kávé helyeként jelenik meg nála, jellemző módon a kávéháztól mindig határozottan elkülönítve. Az „Ó, én szeretem a bús pesti népet...” kezdetű versben már egyenesen a kávéházból kitzasztottak nyomott hangulatú menedékhelyeként áll előttünk. Rendkívül becses végül a jelen kötet párdarabjában, a mindeddig ismeretlen írásokat tartalmazó *Pesti utca* című összeállításban található *Terüly asztalkám* című 1930-as szöveg, amelyben Kosztolányi több automata-büfébe is ellátogat.

Kosztolányi törzskávéházai

Egyetlen kérdést kell tisztáznunk még: hová járt Kosztolányi, mely időben mely

kávéházak voltak a törzshelyei. Ha levelei és a saját kávéházi szövegei nem igazítottak is el, felesége kötetei és más kútfők a segítségünkre lesznek. A kezdeti évekről írja Harnos Ilona: „Még kis kávémérésekbe, józsefvárosi kurtakocsmákba jár enni, de már megjelenik a Baross kávéház »balszélfogójánál« is és nagyobb szabású éttermekben. Szeret jól enni. Sok fekete-kávét iszik. Jó szivarokat szí. A Baross kávéház asztalánál Pethes Imre férközik közel a szívéhez és Cholnoky Viktor, de örömmel tanul Hevesi Sándor, Márkus László s a különöc Rozsnyai Kálmán szavaiból is.”⁷¹ A Karinthyról szóló kötetben pedig így ír: „Kezdetben a Józsefvárosban tanyáztak, a Gutenberg téren levő vendéglőben, a Baross és a Valéria kávéházban, főképpen a háború előtt, a húszas évek végéig a New-York lett az otthonuk, de esténként leginkább minálunk, a Tábor utcában kötöttek ki.”⁷² A főntebb is említett Gutenberg téri vendéglőről, valamint a Valéria és a Baross kávéházzal eddigi ismereteink szerint Kosztolányi nem írt – a helyeket bizonyosan azonosítható – önálló verset, prózát vagy cikket, annál többet a New-Yorkról, melyeket mind itt talál az olvasó. A Baross kávéházbéli Balszélfogó társaságot illetően mégis szerencsés helyzetben vagyunk. Mindennapjaira a már ismert visszemlékezések mellett Halasi Andor egy kései, gépiratos visszatekintése révén is bennfenntes pillantást vethetünk:

„A Baross kávéház jelentette a Józsefvárosnak azt a szellemi központot, amit a

⁷¹ *KÉ*, 138. old.

⁷² Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona: *Karinthyról*. Budapest, 2004, Noran, 81–82. old.

Kosztolányi Dezső, Vágó Béla és Lázár Ödön,
színészek s ismeretlenek a Baross kávéház
teraszán
1910-es évek
Országos Magyar Színháztörténeti Múzeum
és Intézet

*„A különböző kávéházakban
akkoriban hangos, igazán irodalmi
élet folyt, az asztaloknál jövőre
készülő írók, festők, színészek
ültek...”*

New-York kávéház az Erzsébetvárosnak, az
Abbazia kávéház a Terézvárosnak – meg az
egész országnak.

A Baross nagykörúti bejáróját hatalmas
üvegkaréj védte az ajtónyitásokra becsapó-
dó szélről. Ennek a szélfogónak a bal olda-
lán hevert a nagy kerekasztal, amely maga
köré gyűjtötte a tarka író-művész társasá-
got. Ha itt fizetni akart valaki, a pincér oda-
kiáltotta az öles termetű, lomha Józsi főúr-
nak: balszélfogó fizet! Így kapta nevét a
Balszélfogó asztaltársaság.

(...) Bementem. Márkus Lászlón és
Kosztolányin kívül ott ült Hevesi Sándor,
Pethes Imre, Kürthy György, Kós Károly,
Kárpáti Aurél, Márffy Ödön, és még né-

hány – érdekes arcú ember. (...) Ebéd után és vacsora után gyűlt össze feketére a társaság. (...) Rendszeresen megfordult itt Ódry Árpád, Somlay Artúr, Bartos Gyula (...) Az írók közül Kosztolányi Dezső, Kárpáti Aurél, Csáth Géza (...) Bejárt ide: Móricz Zsigmond, Karinthy Frigyes, Somlyó Zoltán, Lányi Viktor, Szemere György, Rozsnyay Kálmán, a székely góbé író: Péterfy Tamás – nagyritkán Babits Mihály.

A képzőművészek közül mindennapos vendég volt hosszú időn keresztül Rippl-Rónai József, Márffy Ödön, Gulácsy Lajos, Herrer Cézár, Lakatos Artúr.

Törzstag volt a két híres építőművész: Kós Károly és Zrumeczky Dezső. (...)

Az első világháború folyamán kezdett bomlani a társaság. A tagok jó része a harc téren kalandozott. Volt, aki meghalt a háborúban, volt, aki sebesülten feküdt a kórházban. A forradalom kitörésekor már nem volt Balszélfogó asztaltársaság.”⁷³

Kosztolányiról – ha a Tábor utcai ház udvarán készült képektől eltekintünk – nem maradt fenn egyetlen felvétel sem, amely Budapest utcáin ábrázolná. Nyilvános helyen is alig. Igen nagy kincs ezért az a felvétel, amely valamelyik első világháborút megelőző évben készülhetett a Baross kávéház terasz-asztalánál.⁷⁴

Kosztolányi kávéház iránti rajongása élete végéig megmaradt, abban az időszakban is, amikor kávézásainak nagy többsége már otthonra esett. Persze sokat mozgott a városban a húszas és a harmincas években is, be-betért kisebb időkre egy-egy kávéházba, ám a korai idők szakrális, a mindennapi élet hagyományos rendjét semmibe vevő kávéházi léte megszűnt. Tán evvel is magyarázható, hogy a Tábor utcai ház kertjében viszont „kávéházi módon, tálcán, talpas pohárban szolgáltatotta fel magának és vendégbarátainak a kávé”.⁷⁵ Vagy ahogyan Bevilaqua másutt még erősebben fogalmazza: „Kosztolányi Dezsőnek eme túlzott koffeinizmusára nézve (...) meg kell említenünk, hogy budai kertjében Házi Kávéházat rendezett be magának: szabványos kávéházi márványasztalt és karosszékot, kávéházi tálcat, kanalat, talpas kávéspoharat és kávéházi hamutartót. A »feketét« ő maga forralta törökös Rézibrikben. Úgy forralta, mint annak idején Balzac tette. Nyáron ott dolgozott a Házi Kávéházában egy terebélyes fa alatt, de azért délelőttönként mindig átugrott a házától néhány száz lépésnyire levő krisztinavárosi Philadelphia Kávéházba, a szintén a Vízivárosban lakó néhai Szabó Dezső tanyájába. Itt is megivott egy-két »duplafeketét«, itt is írt, de

73 Halasi Andor: *Emlékeimből. A Balszélfogó asztaltársaság*. Gépirat, é. n., 4 f. OSzK Kézirattár, 188.

74 Kovács Ida publikálta értékes kötetében (*Halkan szítál a tört fény. Kosztolányi Dezső összes fényképe*. Budapest, 2006, Petőfi Irodalmi Múzeum, 29. old.) A kép helyszíne azonosítása

a kávéházi készült egyéb korabeli felvételek segítségével vált lehetővé.

75 Borsody Bevilaqua Béla: *Pest-budai kávéházak. Kávé és kávéesterség 1535–1935. I–II*. Budapest, 1935 [1936], Budapesti Kávé ipartestület, 929. old.

hazaugrott, és ott is ugyanezt csinálta.”⁷⁶ Rákja előrehaladtával, amikor már nem tudott beszélni, cédulákra írogatta széteső betűit a morfiumrévület egy-egy ritka szünetében. Az egyik ilyen papíron ez a két mondat állt: „Egy kávéházban voltam, egy kávéházban. Álmodtam?”⁷⁷

Nyilvánosház, utca, villamos...

Kissé sokat időztünk a kávéháznál, nem ok nélkül. Kosztolányi életének – és nem kevésbé: budapestiségének – fő edénye, szentélye volt az. Még néhány közlendőnk van azonban az anyag tagolásával kapcsolatban. Az *Alakok* fejezet nem véletlenül idézi meg Kosztolányi *Pesti Hírlap*-beli 1926-ban induló, s utóbb, 1929-ben önálló kötetként is napvilágot látott sorozatát. Az itt közölt *Cukrász*-, *Pincér*-, *Kalauz*-, *Koldus*- és *Rendőrhöz* hasonlóan annak szinte minden alakja budapesti figurát hoz közel. Külön szót érdemel még a *Kis bordélyház* című vers, amely nem jelent meg Kosztolányi életében, s a későbbi olvasók is csak a Réz Pál féle életműsorozat *Összes versei* második kötetében, 1984-ben találkozhattak vele. A magyarországi – s benne a fővárosi – prostitúció történetének feltárásában ma is az első komolyabb lépés megtételére várunk, a vers ezért poétikai értékétől eltekintve is fontos a számunkra.

Kosztolányi az akkor szokásszerű kezdektől élete végéig járt nyilvánosházba. A ránk maradt írásos bizonyítékok⁷⁸ nem csupán egyértelműek, de egy más alkalommal külön figyelmet is érdemelnének. Itt csupán Schöpflin Aladár pár mondatát idézem, amelyek a fiatal Kosztolányi alakjára is éles fényt vetítenek: „Emlékszem rá, mikor mint egészen fiatal költő, először hozott hozzám verseket. Akkor is mindig nyugtalan volt, mindig sietett, gyors, hosszú lépésekkel járt, ha valahol leült, nem tudott veszteg maradni, izgatottan beszélt, a ruházatán meglátszott, hogy csak úgy magára dobálta. Akkor még a fiatal írók bohémeskedő életét élte, végeérhetetlen vitákkal eltelt kávéházi éjszakák, nappali alvások, mértéktelen fekete-kávék, szerelmi vágyainak lehető legegyszerűbb kielégítése közben.”⁷⁹

Az *Utcaképek* fejezet itt tágasnak mutatkozik, ám a felvett szövegek mögött az életmű ismert részében is további számos írás áll, amelyekben a különféle várostörténeti (társadalmi, városépítészeti, tárgyi stb.) elemek nem bizonyultak elegendően átütőnek ahhoz, hogy a teljes írást vagy annak akár valamely részletét közölhessük e helyt. Mindez persze nem véletlen. Szoros kapcsolatban áll Kosztolányi – főntebb már felvillantott – írói alkatával, amelyben az öröm és a tragikum, valamint a személyiség és a társadalom lélektani alapjai és szövevé-

⁷⁶ Borsody Bevilacqua Béla: *A Vízváros*. Budapest, 2005, Budapesti Városvédő Egyesület – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 143. old.

⁷⁷ *KÉ*, 291. old.

⁷⁸ A számos – jórészt itt is olvasható – ide vonatkozó vers kétségkívül személyes tapasztalaton alapuló

passzusai mellett mindenekeelőtt a már idézett, oly becses 1933–1934-es napló nyilvánosházi feljegyzéseire utalhatunk (*NL*, 819., 828., 829., 832., 834., 836. és 843. old.)

⁷⁹ Schöpflin Aladár: *Két élet*. *Nyugat*, 1938. július, 59–60. old.

nye iránti érdeklődés rendre a szociológikum és a – például Krúdy esetében oly termékeny – tárgyias tágasság fölébe kerekedett. Íme az egyik ok, miért nélküli ilyen feltűnő mértékben a Kosztolányi-próza Budapestet. Ez a látásmód hírlapi publicisztikáját is átlengi, ezért kellett eltekintenünk számos, első látásra várostörténeti érvénnyel is bíró szövegtől. Egy példával is szolgálnék: vegyük a villamost. A „modern, beteg közlekedési tigris”⁸⁰ múltjának szenvedélyes kutatói okkal ámulhatnak, mennyit írt Kosztolányi a villamosról. Csak az itt közölt *Kalauzné* és *Kalauz* szövegeken

A Philadelphia kávéház
1930-as évek
MFI – MNM Történeti Fényképtár

„... mindig átugrott a néhány száz lépésnyire levő krisztinavárosi Philadelphia kávéházba, a szintén a Vízivárosban lakó néhai Szabó Dezső tanyájába.”

⁸⁰ Á, 286. old.

túl további tizenhárom hosszabb-rövidebb írást sorolhatunk fel,⁸¹ nem is beszélve a bújtatott szövegrészletekről. Ám elolvassván őket némi csalódással, ki nem elégített várakozással állnának föl mellőlük. Sosem derül ki, mely vonalon ülünk, az erős hangulatképek sosem hoznak akár egyetlen megnevezett utcát vagy épület sem, a belső tér leírása rendre hiányzik, sosem tudjuk meg, hogy egy, kettő vagy három kocsi álló szerelvényen ülünk, és így tovább. Kizárólag két kérdés körül forognak e szövegek, a sínhalál és a szűk térbe zárt, ismeretlen emberek közti újfajta kapcsolatok és szembenállás (vagy -ülés) kérdései körül. (Épp azért hoztuk a fent említett két írást, mert a szakma finom részleteinek feltárása révén valamelyest kilógnak e sorból.) Kosztolányi ez irányú vonzalmát Harnos Ilona is említi: „Délelőtt, egy-másfél óra alatt beszélgette a várost. Boszorkányosan gyors volt. Pedig nem is mindig járt gépkocsin. Robogó villamosokra, autóbuszokra ugrott fel, örökösen abban a veszélyben, hogy valami baleset történik vele. Gyakran rémített meg azzal, hogy bevallotta: »Ma csaknem a villamos alá kerültem. Az emberek már sikoltoztak.« Egy ízben, a József körút és a Baross utca sarkán, hajszál híja volt, hogy halálra nem gázolta egy szemközt jövő villamos, amikor a másíkról egy csomó gramofonlemezzel a kezében leugrott, és végigvágódott a havas-síkos utcaközveten. A sok lemez mind darabokra tört.

Első gondolatom – mesélte azután otthon – a morfium volt. Azt hittem, hogy lábomat levágta a villamos. Azzal, hogy villamosbaleset éri és levágják a lábát s ennek kapcsán a morfium gondolatával gyakran játszott.”⁸²

Az olvasó figyelmét nem fogja elkerülni, hogy az utolsó részbe tett 1923-as *Pesti Hírlap*-beli *Nyári panoráma A Hétben* 1914-ben publikált *Izzó pesti dél a háború előtt* új bevezető résszel megfejelt, néhol enyhén átírt, ám sok helyütt egész bekezdéseket megismétlő szövegváltozata. Saját magától mindenkinék joga van lopni, s a megélhetés-kényszer sokakat rávitt ennél súlyosabb svindlire is.⁸³ Nem ezért érdekes tehát a dolog, hanem a nagy időbeli eltérés miatt. Az a szűk évtized ráadásul a modern kori Európa legdöntőbb civilizációs töréshatárát öleli át: az első világháború után sehol és semmi nem lehetett többé ugyanaz, ami annakelőtte volt. Kosztolányi mégis mindkét időben érvényesnek tartotta „a nagyváros undok, állati életé”-ről leírt szavait, ami megítélésünk szerint nem pusztán az ő tömegektől való irtózását mutatja, de legalább ennyire utal e tömegek nagy civilizációs törés alatti társadalmi folytonosságára is. Megjegyzem: végül, Réz Pál tanácsalanságában osztozva⁸⁴, hogy a *Budapest – Tíz kegyület, tíz képben* címmel ellátott 1925-ös szöveg láthatólag sorozatnak indult, ám a folytatásnak magam sem bukkantam a nyomára. (Itt se hagyjuk szó nélkül: cseppet sem véletlen, hogy az első – és a jelek sze-

⁸¹ *Á*, 143. old.; *F*, 285. old.; *H*, 165., 337. old.; *É*, 122., 125., 139., 206., 219., 264., 324., 407. old.; *S*, 242. old.

⁸² *KÉ*, 223. old.

⁸³ A komoly tehetségek közül – amint azt szövegeinek

kiadója, Vagha Kálmán is szóba hozza – elég csak az e tekintetben árulkodó önisztélésekbe forduló Cholnoky Lászlóra utalnunk. ~: *Piroska*. Budapest, 1971, Szépirodalmi Könyvkiadó, 635–636. old.

⁸⁴ *H*, 546. old.

rint az utolsó – szöveg épp a Ferencvárosról íródott!) Kosztolányi talán az itt is olvasható *Pesti képeskönyv* kis kerületi szövegfüzetéi révén igyekezett utóbb beteljesíteni az akkor hamvába holt tervet.

Jóllehet nyelvészeti tárgyú írásai egy egész kötetet töltenek meg, a *Pesti nyelv* fejezet itt sovány, csak négy szöveget tartalmaz. Mégis fontosnak tartottam kiemelni őket, mert mutatják, hogy Kosztolányi mennyire az élő magyar nyelv részének tekintette a születőfélben lévő pesti nyelvet, mennyire figyelte alakulását, legapróbb rezdüléseit. Számos föl nem vett szövegének egy-egy bekezdése, kisebb észrevétele is tanúskodik erről. Sokatmondó, hogy e vonatkozásban is kiemelhetette és védhetette a pesti kávéházat. „Csak tessék szidni a kávéházi nyelvet. Valaha a csárdák nyelve is savanyú volt, amíg ki nem robbant a csárdából a kiskőrösi zseni. Ma nincs pestibb és magyarabb a kávécsárdánál.” (*Csibésznyelv*) A *Városi lélek* fejezet szövegei megkerülhetetlenek lesznek mindazok számára, érkezenek bármely szakma biztonságos fogalomvárából, akik a nagyvárosi kollektív én kiszámíthatatlan, veszélyesen pulzáló szellemteste felé igyekeznek közelíteni. A *Budapest felett az ég* verseit és prózai írásait végül a magam s az olvasó gyönyörűségére különíttettem el. Szelíd emlékeztetés ez, költőről van szó, aki lírai szenvedélyét számos hírlapi írásában furcsamód sokkal inkább szabadon engedte, mint a prózájában, a regényeiben és a novelláiban.

Pesti utca

Kosztolányi Dezső, felesége és fia kéziratos hagyatékának megmaradt részét a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi. Sáfrán Györgyi már említett (4. l.) repertórium a segítségével leltem rá Harmos Ilona egyik publikálatlan visszaemlékezésére, amely a *Kosztolányi Dezső Budapestje* címet viselte. Valamikor a hatvanas években vethette papírra, s a kérdése kimondatlanul is azonos a miénkkel: miként lehetséges, hogy a szinte teljes alkotó életét Budapesten leélő író jelentősebb munkáiban oly kevés figyelemmel illette a várost. Harmos Ilona igyekszik felvonultatni az ezt ellensúlyozó érveket. Nem véletlenül példálózik a jórészt itt is szereplő versekkel, s írja már a prózáját is érintve a következő sorokat: „Megéneklí a pesti villamost, a kalauzt, a körúti nőket, a tabáni szegényeket, a Logodi utcát, a Szent István napi körmenetet. Már egészen ezé a városé. Számtalan elbeszélése szól róla, a Rossz orvos s a csaknem minden európai nyelvre lefordított Édes Anna című regénye Budapesten történik. A Pesti Hírlap hasábjain »Pesti utca« címen az utca apró, bájos vagy furcsa jelenségeit írja meg, hol névvel, hol névtelenül.

Kevesen tudják róla, hogy a városi levéltárhoz kinevezett tisztviselője volt Budapestnek, bár ezt az állását sohasem foglalta el.”⁸⁵

Érvei helytállóak, bár elsősorban a versekre és az itt is olvasható publicisztikákra vonatkoztatva. Az egyetlen cím szerint

⁸⁵ Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső Budapestje*. Gépirat, é. n., 3 f. MTA Kézirattár Ms 4629/8.

megnevezett elbeszélésnek, a *Rossz orvos*nak viszont már tényleg csak a helyszíne Budapest, bárhol játszódhatna. Erejét nem a hely szelleme, hanem az alapjául szolgáló lélektani képlet adja. Így van ez, még ha kivételképp találunk is benne egy ma is megvilágító erejű bekezdést a Rákóczi útról.⁸⁶ Az *Édes Anna* is csupán történik Budapesten, ugyanúgy egy teherbíró – bár nem eléggé kibontott – lélektani képlet fűti. Nem csatlakozhatunk azokhoz, akik a keresztény középosztály társadalomrajzát látják benne. Kosztolányi fővárosi levéltári kinevezése érdekes hír, bár az íróra jellemzővé épp az állás el nem foglalása teszi. Annál fontosabbnak bizonyult Harmos Ilonának a *Pesti utca* sorozat szerzőségére vonatkozó közlése. Ez tet-

te lehetővé, hogy feltárjuk, s – e gyűjtemény párdarabjaként – önálló kötetben adjuk közre a *Pesti Hírlap*ban névtelenül és –i. betűjeggyel is publikáló író mindaddig ismeretlen szövegeit.

Az „új” Kosztolányi írások irodalmi és várostörténeti értéke egyként becses, ám semmi jel nem mutat arra, hogy szerzőjük valami nagyobb lélegzetű városi prózához hordta volna össze bennük az anyagot. A város önzetlen riportere és szemlélője volt csupán, aki megélhetése érdekében és szakmája gyönyörére dolgozott kortársainak és nekünk.

Regényei és jelentős prózája televénye mindvégig a századforduló Szabadkája, s az esendő és sötét emberi lélek maradt.

⁸⁶ „Nem tudta, mit csináljon. Végigment a Rákóczi úton, Budapestnek ezen a szörnyű, baljós és jellegzetes útján, mely az egész várost jellemzi. Gyorstalpalók, gyorsfoltozók és gyorsenyveshátasok üzletét látta itten egymás hátán. De az út stílusa minden öt méterre változott. Melegből hidegbe ért, borzongva. Voltak olyan részei, melyek a nápolyi zugutcácskákra emlékeztették, más részek Párizs külvárosait hozták

eszébe, ismét mások a bécsi kabarék negyedét vagy az orosz csapszékek szurdékját.” (Kosztolányi Dezső: *A léggömb elrepül*. Kosztolányi Dezső összes novellái I. Összegyűjtötte és a szöveget gondozta Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 775. old.) Figyelemreméltó az idézett összecsengése az itt is olvasható, 1916-os *Rákóczi út* című írás ftéletével.